

OUDEMBORGSE VOETNOTEN

Jan van Riebeeck

Historisch halfjaarbericht 2002-

Gemeenschap A.M.K. Voet van Oudheusden

Introduction

The following text is a very faint and illegible scan of a document. It appears to contain several paragraphs of text, but the characters are too light to be accurately transcribed. The layout suggests a standard page with a header, a main body of text, and possibly a footer or page number at the bottom.

Redactioneel

Omslag: Een replica van de Drommedaris – een van de schepen van Jan van Riebeeck – in de haven van Kaapstad tijdens de Van Riebeeck-herdenking in 1952 (bron: Die Fees in beeld. Van Riebeeck Festival-Fees 1952).

Culemborgse Voetnoten, nummer 27

ISSN 0929-1334 april 2002

Een uitgave van 'Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opricht 14 oktober 1937

Redactie

Y.E. Jakobs-Lommers, H.L.F. Lagers

(eindredactie), S.A.H. Sangster

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10

4101 BM Culemborg

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. C. van der Meer

Bereklaauw 1

4102 KZ Culemborg

e-mail: voetvanoudheusden@freeler.nl

website: www.betuwegids.nl/voet

Girorekening

50 23 582 t.n.v. Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden

De contributie bedraagt 12,50 euro per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

OP 6 APRIL 2002 was het 350 jaar geleden dat Jan van Riebeeck voet aan wal zette op Cabo de Boa Esperance (Kaap de Goede Hoop). In opdracht van de Verenigde Oostindische Compagnie (voc) vestigde hij hier een verversingsstation. Jan van Riebeeck zal zelf nooit vermoed hebben welke grote betekenis deze vestiging heeft gehad op het ontstaan van de latere Republiek Zuid-Afrika.

In 1952 werd deze gebeurtenis zowel in Nederland als in Zuid-Afrika feestelijk herdacht. Het in 1950 opgerichte Nationaal Comité koos Culemborg – de geboorteplaats van Jan van Riebeeck – uit voor de grote nationale herdenking.

Het is dit jaar ook 400 jaar geleden dat de Staten Generaal de voc oprichtte. Deze compagnie groeide uit tot wat men nu een multinational zou noemen. Veel familieleden van Jan van Riebeeck en vele Culemborgers zijn in de loop der tijd in dienst geweest van de voc.

In deze Voetnoot wil de redactie op gepaste en ingetogen wijze deze gebeurtenissen gedenken. Het eerste artikel is een bewerking van de biografie van Jan van Riebeeck door dr. E.C. Godee Molsbergen, waarna dhr. W. Veerman nader ingaat op de gebeurtenissen rond de Jan van Riebeeckfeesten in 1952. De laatste bijdrage betreft de tekst van de lezing die dhr. M.A. van Alphen op 26 februari j.l. voor ons Genootschap hield.

Het geboortehuis van
Jan van Riebeeck aan
de Achterstraat
(foto: G. de Heus).

Jan van Riebeeck, stichter van Zuid-Afrika in opdracht van de VOC

350 jaar geleden zette Jan van Riebeeck voet aan wal nabij Kaap De Goede Hoop en stichtte er een nederzetting: het begin van het huidige Kaapstad. Van Riebeeck werd in 1619 geboren te Culemborg in het huis van zijn grootvader aan moederszijde; dit huis, De Fonteyn geheten, staat nog steeds bekend als het Jan van Riebeeckhuis. Naar aanleiding van zijn landing in Zuid-Afrika zal in het navolgende artikel aandacht worden besteed aan het leven van Jan van Riebeeck. Daarbij werd onder meer geput uit zijn biografie door dr. E.C. Godée Molsbergen, welke voor het eerst verscheen in 1912. De hoofdstukken die aan Godée Molsbergen werden ontleend, zijn voorzien van een*.

Eerste reis naar Oost-Indië

In april 1639 trad de toen 20-jarige Jan van Riebeeck in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) met de rang van onderchirurgijn. Het schip waarop hij was gedetacheerd, 'Het Hof van Holland' van de Kamer Delft, vertrok op 19 april van Goeree. Het zou een reis vol narigheid en tegenspoed worden. Na drie maanden was men nog niet verder gekomen dan halverwege de westkust van Afrika. Op de 14de juli strandde het schip op de kust van Sierra Leone. Het scheepsvolk ging aan land en redde van schip en lading wat mogelijk was. Men moest zich daar zien te behelpen op een der ongezondste plekken op aarde, in een gebied dat de onheilspellende naam 'graf der blanken' droeg en waar zich de zwaarste regenval van West-Afrika voordoet: van juli af – de maand van de stranding – vallen er drie maanden lang stortregens. Vanaf november hadden de schipbreukelingen te lijden van droogte, felle stormwinden en het fijne Saharastof.

In Delft had men intussen via berichten van de ramp gehoord. De Heren Zeventien, de bewindhebbers van de Compagnie, besloten op 2 januari 1640 dat de eerstvolgende naar Indië vertrekkende schepen – 'Sutphen', 'Amboina' en 'Ackersloot' genaamd – volk, lading en levensmiddelen van 'Het Hof van Holland' zouden ophalen en meenemen naar Indië. Aldus

geschiedde. Door het oponthoud te Sierra Leone kwam de vloot met bemanning en lading van het verongelukte schip eind juli 1640 – twee maanden te laat – op Batavia aan. Jan van Riebeeck was dus vijftien maanden onderweg geweest.

Batavia was in 1640 nog een nieuwe stad, minder dan vijf en twintig jaren oud. Het plan voor de stad was ontworpen door Simon Stevin. Jan Pietersz. Coen had er eerst een aarden fort gebouwd, waaruit later het kasteel van Batavia was ontstaan. In Batavia was er voor jonge onderchirurgijns in die tijd volop werk, maar Van Riebeeck begreep dat de Algemene Secretarie in het kasteel hem meer mogelijkheden tot ontplooiing zou bieden. Aangenomen mag worden dat zijn neef Gouverneur-Generaal Antonie van Die-

men, eveneens afkomstig uit Culemborg, heeft geholpen bij zijn aanstelling als 'Assistent tot de penn'.

Op de Algemene Secretarie deed Van Riebeeck klerkenwerk, administratie en boekhouding. Hij leerde er de finesses van de handelskennis, handelscorrespondentie, rekenkunde en staatkunde. Het was de gewoonte dat er in de eerste maand van het jaar aan de ijverigste klerken bijzondere beloningen in geld werden toegekend. De daartoe strekkende resoluties gingen in afschrift naar de Heren Zeventien, die zo de namen hoorden van deze nijvere jongelieden. Aan Van Riebeeck is deze eer herhaaldelijk te beurt gevallen.

In Atjeh*

Atjeh, Sumatra's Noordelijk uiteinde, was sedert ongeveer het jaar 1200 Islamitisch geworden. Met de Europese vreemdelingen, de Portugezen, waren botsingen niet uitgebleven. Na een tijdvak van vijandschap ontstond er een goede verstandhouding tussen Atjeh en Portugal; toen kwamen de Hollanders in de Archipel.

Bekend is hoe de gebroeders De Houtman in aanraking kwamen met de Sultan van Atjeh en

Borstbeeld van Jan van Riebeeck in de Burgerzaal van het Culemborgse stadhuis (foto: C. van Blokland en G. de Heus).

hoe Portugezen, die ongaarne mededingers zagen komen, stemming tegen de Hollanders maakten. Frederik de Houtman heeft zelfs zes en twintig maanden in Atjehse gevangenschap doorgebracht, totdat men door een brief, door een gezantschap overgebracht namens Prins Maurits, zulke hartelijke banden knoopte, dat Atjehse gezanten naar Holland kwamen, die de Prins in zijn kamp te Grave bezochten. De peperhandel kwam al aardig op gang.

Bestendig van duur was de vriendschap niet. De grote Sultan Iskander Moeda, die geloofde dat hij een afstammeling van Alexander de Grote was, maakte moeilijkheden, maar zijn schoonzoon, Iskander Tsani kon het weer goed met de Hollanders vinden, en steunde hen in de gevechten tot verovering van Malakka op de Portugezen in 1641.

Spoedig stierf deze Sultan en grote wanorde ontstond in het land waar de Edelen of Orangkaja's een tegenwicht vormden tegenover de Kroon. De weduwe van Iskander Tsani werd tot Sultan uitgeroepen, tengevolge van de onderlinge naijver der tegenpartij. Een huwelijk sluiten werd haar verboden.

Tijdens de laatst geregeerd hebbende Sultan hadden de Hollanders het recht om handel te drijven op Sumatra's Westkust verkregen, met uitsluiting van anderen. In Atjeh bezat de Compagnie een loge, waar een Opper-

hoofd en acht andere Hollanders verblijf hielden, een ompaggerd [omheind] stuk land waarop enkele huizen stonden. Peper, goud, zwavel, salpeter en koehuiden waren de artikelen van uitvoer; ingevoerd werden gouddraad, porcelein, nootmuskaat, kruidnagelen, foelie, zijden weefsels en boven al: geslepen diamanten.

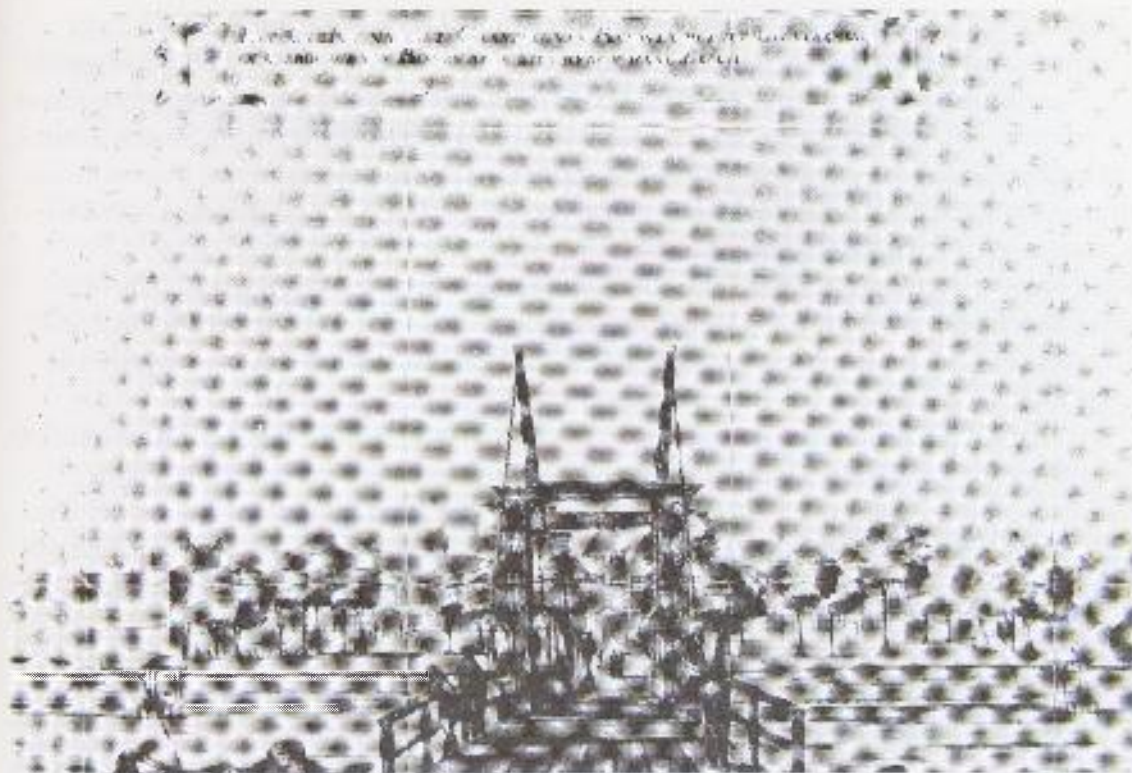
Aan weerszijden van de rivier lag de stad, waarvan de bamboe woningen enige voeten boven de grond stonden, vanwege overstromingen bij zware regens. Geen bolwerken beschermden de handelsplaats, waar twee marktplaatsen gelegenheid boden aan Indische, Arabische en Chinese kooplieden om hun waren uit te stallen. Paleizen, tempels, graven en grote parken gaven de stad een voornaam uiterlijk.

Toen de weduwe, nu Sultane-af, Sultan was geworden, en de rust weer-gekeerd, heropenden de Hollanders de loge, die zij voor de zekerheid een vijftal dagen gesloten hadden gehouden, en zij bewonderden de Oosterse pracht van de lijkstoet, waarin rhinocerossen, olifanten en Perzische paarden meeliepen onder kostbare weefsels. Het aantal olifanten, kiosken en tenten met vlaggen en banieren dragend, bedroeg tweehonderdzestig. Na een periode van honderd rouwdagen begon de Vorstin haar regeringsplichten te vervullen. De Compagnie vond een plechtige gelukwens met de troonsbestijging passend, en tegelijk niet ondienstig voor de handel.

Pieter Soury, de Commissaris, en Jan van Riebeeck, de Secretaris, vertrokken 15 mei 1642 met gevolg. Twee Atjehse Ambassadeurs, die lange tijd te Batavia vertoefd hadden, vergezelden het gezantschap. Twee Extraordinaris Raden van Indië, Joan Maetsuycker en Justus Schouten deden officieel uitgeleide.

Welk een verschil in toekomst was er voor het viertal: Soury zou spoedig overlijden, Van Riebeeck zou stichter worden van een hoogst belangrijke kolonie, Maetsuycker zou meer dan vijf lustra als Gouverneur-Generaal regeren, en Schouten sterven door een smadelijke terechtstelling, te Batavia.

De schepen 'De Otter' en 'De Anna' kwamen 2 juni te Malakka, de in 1641 op de Portugezen veroverde stad, waar een Extraordinaris Raad van Indië Gouverneur en Directeur was. Ruim een week bleef men te Malakka en 26 juni kwam men drie mijlen beneden de stad Atjeh ten anker. In de Hollandse loge was toen Jacob Compostel Opperhoofd. Deze zond per prauw bericht dat er veel vreemde schepen waren aangekomen uit Voor-Indië en ook een Engels vaartuig, benevens een Achter-Indisch uit Pegoe. De dag daarop vorderde men slechts een mijl. Toen kwam Compostel zelf aan boord, met twee voorname Atjehers: de 'liefste Capado', d.i. de Opper-eunuch van de Vorstin, en de Sabandaar, de havenmeester, die het landingspaspoort overreikte. In Atjeh had het Hof zich ongerust gemaakt over het

Her kasteel van Batavia
in 1779.

lange wegblijven der twee gezanten, en dit in verband gebracht met de machtsuitbreiding van de Compagnie, die nu Malakka bezat.

Toen begon het geven van geschenken aan hoge en lage bedienden, die men bij de douane en elders te vriend moest houden. Stukken zwart zijden stof uit Ormoes, armozijn genaamd, dienden hiertoe. De Vorstin zond een vaartuig met vruchten; de bringers kregen natuurlijk hun fooi. De schepen naderden de kust tot op een halve mijl, kanonschoten ter ere van de van boord vertrekkende Atjehse gezanten donderden, evenals die van wal ter verwelkoming der Hollandse.

Soury begaf zich aan land naar de loge, zag de boeken en de inventaris na, sprak lang over het gevaar van de zijde der Engelse Compagnie, die Atjeh tot haar hoofdkantoor wilde maken en vandaar handel drijven op Voor- en Achter-Indië. Met geschenken trachtten de Engelsen de Vorstin en de Rijksgroten voor zich te winnen.

Een door de Koningin bij de Compagnie bestelde bétel-doos, goud met email, evenals gouden ringen, vielen in de smaak. Als eerbewijs kreeg Soury een mooi paard, een koe en een buffel; de bringers kregen weer armozijnen. Na een gesprek met de voornaamste geestelijke werd in overleg met de Vorstin de plechtige audiëntie op 1 juli bepaald. Eerst tekenden douaneambte-

naren de geschenken en de door de Vorstin bestelde goederen op. Toen brachten grootwaardigheidsbekleders een grote gouden schotel, waarin de missive van de Gouverneur-Generaal gelegd werd. Op een heel grote olifant vervoerde men deze schotel. Hierachter liepen vijf en vijftig Moorse koelies, met grote tussenruimten om de stoet lang te doen schijnen. Daarop de zes Nederlanders: Soury, Opperhoofd Compostel en zijn vervanger, Van Riebeeck en twee Onderkooplieden.

De toeschouwers van allerlei landaard, Atjehers, Engelsen, Voor- en Achter-Indiërs zagen in menigte toe. Het Journaal spreekt zelfs van drie à vierduizend. Musketschoten van Hollandse schepelingen verhoogden de luister van de plechtigheid.

Vóór het Paleis werden de Heren verzocht hun schoenen uit te doen, bij de eerste poort. De Vorstin wilde, wat een bijzonder eerbewijs was, de gezanten buiten tegemoet komen. Na plechtige buiging kregen de Hollanders plaats op een lange bank, een baleh-baleh, en werden bekleed met een Atjehs gewaad, waarvan de kraag versierd was met drie gouden ringen, welk drietal toevallig ook voorkwam in het familiewapen der Van Riebeeck's.

Als teken van hartelijk welkom mocht Soury uit een gouden bételdoos van de Vorstin zich een sirihprium, bestaande uit een bételblad, een stukje gambir, pinang, tabak en wat vochtige kalk, klaarmaken. De anderen kregen hiervoor een zilveren doos. Zo zaten ze, in Atjehs gewaad met blote voeten, hun overvloedig bloedrood speeksel in de daarvoor bestemde kwispeldoors te spugen, als goede dienaren van de Edele Compagnie.

Ook hun ter ere had men gevechten van olifanten, buffels, stieren en bokken op het programma. Nadat de Vorstin, weer plechtig gegroet, zich in haar particuliere vertrekken had teruggetrokken, diende men in gouden schotels lekkernijen op. Een menigte Rijksgroten en voorname vreemdelingen was getuige van dit groots onthaal. De terugtocht geschiedde op door het Hof daartoe gezonden olifanten. Soury had de takt van zijn ten geschenke gekregen paard gebruik te maken. Hoewel de brief van Van Diemen voorzien was van een Maleise vertaling, kwam Soury de dag daarop ten Hove de betekenis ervan toelichten. Dit was vooral nodig, omdat de Atjehers niet veel begrepen van de tienjarige wapenstilstand, die tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Portugal bestond sedert 1641. De verklaring lag in het vrij van Spanje komen in 1640 van Portugal.

Eigenaardig is de wijze waarop Soury zich afmaakte van een vreemde bestelling, gedaan door enkele Hofgroten als de Panglima's van Pedir en Deli, namelijk een aantal Portugese meisjes, die als losprijs zouden dienen voor een in Atjeh verblijvend Portugees edelman. De Hoge Regering te Batavia had in de meegegeven instructie opgedragen mee te delen, dat het leveren van Europese meisjes streed met de Nederlandse opvattingen van

'wet en religie'. Soury maakte zich van de zaak af door te vertellen dat er te Batavia geen waren en dat de schepen er een week voor te Malakka waren geweest, maar tevergeefs, wat de Atjehse Ambassadeurs bevestigden.

De Vorstin liet het niet ontbreken aan feestelijkheden. Zo was er een buitenpartij in de koninklijke lusthof. Te paard en per olifant ging men er heen, waar in het gebergte water, uit twee spelonken stromend, een meertje of grote vijver vormde, waar veel karpers zwommen. Rondom lagen fraaie tapijten, waar de reeks maaltijden, volgens Atjehs gebruik, werd opgediend. Speelluiden droegen een loflied voor op de vader van de Koningin, tot grote ontroering der Atjehers. Over Iskander Tsani repte men met geen woord. Daarna gingen alle gasten baden in het meer. Bij de volgende maaltijden toonden Javaanse, Siamese en Moorse danseressen haar kunst, waarvoor Soury, om te laten zien, dat hij wist hoe het behoorde, haar in het publiek met geld beloonde.

Atjeh was een goede klant voor de Compagnie wat juwelen aangaat. Zo was er een jaar tevoren voor f 28.000 geleverd, waar 61% winst in zat. Maar nu was de markt overvoerd en voor de door Iskander Tsani bestelde, die Soury ook meebracht, wilden de edelen geen geld uit de schatkist beschikbaar stellen. Om hen gunstig te stemmen bracht Van Riebeeck namens Soury vele geschenken te hunnen huize. Over een groot gedeelte van de partij diamanten werd men het eens, maar voortaan was de invoer ervan verboden. Een succes was dat de, door de overleden Sultan in 1637 toegestane, handelsrechten werden bevestigd.

Voor Van Riebeeck was de Atjehse reis heel nuttig geweest door de ondervinding, die hij er opdeed. Later kwam die hem zeer te pas. 26 November gingen Soury en zijn Secretaris per 'De Otter' terug naar Batavia. Als Assistent werkte Van Riebeeck enkele maanden op de Secretarie. De bevordering tot Onderkoopman was, behalve een beloning van zijn goede diensten tijdens de Ambassade, zeker wel te danken aan de welwillende stemming jegens hem van Gouverneur-Generaal Van Diemen. Die was het ook, die hem voor Japan bestemde.

Op Formosa en in Japan

In de instructie van Jan van Elseracq, een Opperkoopman die belast werd met de leiding van het Japanse kantoor van de voc, staan enkele regels over de hem mee te geven Onderkoopman Jan van Riebeeck, waaruit blijkt dat deze een goed karakter bezat en kunde genoeg had om de voorvallende zaken op schrift te stellen. Maar hij moest nu vooral in de handel worden bekwaamd. Daartoe was volop gelegenheid in een der moeilijkste

handelskantoren van de Compagnie, de factorij Japan. De Hollanders verbleven op Deshima, een kunstmatig eilandje voor de kust bij Nagasaki. De Portugezen hielden hier eerst verblijf, tot hun handel op Japan werd verboden.

Op 24 april 1643 vertrok Jan van Riebeeck met het oorlogsjacht 'De Lillo' naar de kust van Tonkin in Vietnam. Er was echter veel onrust in het land en men raadde aan direct te vertrekken. Op 30 juni ankerde het schip, na zeer zware stormen doorstaan te hebben, voor het kasteel van de Compagnie, Zeelandia op Formosa (Taiwan). Daar loste men een deel van de lading, nam andere goederen aan boord en op 31 juli voer men de baai van Nagasaki in voor Deshima.

Daarna kwam de drukke tijd van geschenken geven, vergaderen, onderhandelen met de vertegenwoordigers der vijf Rijksteden over de prijs van de zijde, een artikel van grote waarde, daar Japan toen zelf nog geen zijdecultuur had. De pakhuizen ontzegelde men, de vijf steden kregen hun aankoop en de rest was voor de open markt, evenals de overige aangevoerde goederen. Zo raakte Van Riebeeck volleerd in de zijdehandel, de gebruiken hierbij en de prijzen van de verschillende waren. Op 2 december 1643 vertrok Van Riebeeck naar Tonkin.

In Tonkin

In 1637 had op last van de Hoge Regering te Batavia koopman Karel Hart-sinck een factorij opgericht in Tonkin. Hoe onveilig Tonkin toen was, blijkt uit het feit dat men op een morgen de lijken van veertig mensen, die door een roversbende vermoord waren, langs de loge zag drijven.

Met de zijdehandel ging het boven verwachting. Te Batavia was de Hoge Regering zeer tevreden. Maar liefst 104% winst was er gemaakt. Veel heeft Van Riebeeck dat handelsseizoen in Tonkin geleerd. Van Riebeeck werd waarnemend Opperhoofd in Tonkin. Hij had succes in de handel en stond op goede voet met de koning, prinses en Rijksgroten van Tonkin. In 1646 droeg Van Riebeeck het bestuur weer over aan Van Bronckhorst.

Via Deshima en Taiwan kwam Van Riebeeck in december 1647 in Batavia aan. Inmiddels was er tegen hem een aanklacht ingediend wegens handel voor eigen rekening; het was functionarissen van de *voc* namelijk niet toegestaan zelf handel te drijven, hoe klein die ook was. In januari 1648 werd hij met behoud van rang en salaris, maar na oplegging van een boete gerepatrieerd. Na zijn terugkeer in Nederland in augustus van dat jaar verzocht hij de Heren Zeventien om 'restitutie van seeckere condemnatie' t sijn-
nen laste op Batavia gegeven', en vroeg teruggezonden te mogen worden

naar Tonkin. Nadat dit verzoek was afgewezen, nam hij in oktober 1648 ontslag uit de Compagniesdienst.

Huwelijk

Jan van Riebeeck vestigde zich in Amsterdam, wereldstad en handelscentrum, waar voor een gewezen koopman van de VOC volop gelegenheid was om een nieuwe werkkring te vinden. Hij woonde er op de Egelantiersgracht in het huis met de gevelsteen 'De Samaritaan'. In Schiedam, de stad waar zijn familie woonde, ontmoette hij de toen negentienjarige Maria de Queillerie (Quevellerius). Het kwam tot een verloving en op 11 maart 1649 ging het paar in ondertrouw. Getuigen voor de bruidegom waren grootvader Govert Anthonisz., oud-burgemeester van Culemborg, en oom Gerrit van Harn, voor de bruid neef Cornelis van Hoogeveen en de broers Noach Queillerie du Bois en Abraham de la Queillerie. Het echtpaar vestigde zich

Links: Jan Anthonisz. van Riebeeck (1619-1677).

Rechts: Maria de Queillerie (1629-1664).

Briefsteen aan de
Tafelbaai, met de tekst:
HIER ONDER LEGGEN
BRIEVEN VAN D
COMAND D V LEE EN
VICECOMR P CROOCK
MET DE SCHEPEN
NASSAU FRE HINDRIK
NIMMEGEN WESEL
EN DE GALIAS ALHIER
DEN 9 APRIL 1632 VAN
BATAVIA
GEARRIVEERT V.
TROKKEN DEN 15
DITTO.

in Amsterdam. Welke reizen Van Riebeeck in de jaren vlak na zijn huwelijk heeft gemaakt en wanneer, is niet exact bekend. Vast staat dat hij in Groenland en West-Indië is geweest.

Omstreeks 1650 was de voc op zoek naar een goede plek voor een verversingsstation in zuidelijk Afrika, aangezien het eiland Sint Helena niet langer als zodanig bleek te voldoen. Daarbij was het oog van de Heren Zeventien gevallen op het land aan de Tafelbaai. Reeds enige decennia deed deze baai dienst als ravitailleringpunt voor schepen van diverse naties. Hier konden de zieken genezen en herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd, en men kon er tevens vers water, groenten en fruit innemen en zo mogelijk vee ruilen met de inboorlingen. Verder diende de Tafelbaai als verzamelplaats voor uit elkaar gedreven vloten, terwijl brieven konden worden achtergelaten onder gemerkte stenen.

Teruggekeerd van een van zijn reizen, hoorde Jan van Riebeeck van de Kaapse plannen. Hierop wendde hij zich tot de kamer Amsterdam, eerbiedig zijn dienst aanbiedend om als Opperhoofd naar de Kaap te gaan. Vier heren Bewindhebbers kregen de opdracht om onderzoek naar hem te doen, en daar zij geen bezwaren konden vinden, vroegen zij om zijn oordeel over het plan. In een maand tijd zette Van Riebeeck zijn aanbevelingen op schrift in zijn *Nadere consideratie*. Zijn voorstellen getuigden van groot inzicht, ondanks het feit dat hij slechts een drietal weken aan de Kaap geweest was. Ook liet hij niet na de heren Bewindhebbers duidelijk te

maken dat hij reeds een groot aantal reizen had ondernomen. Van Riebeeck bereikte er zijn doel mee: hij kreeg een aanstelling voor de duur van vijf jaar, voor een maandgeld van 75 gulden. Hij moest blijven 'totdat het werk in goede orde gebracht zou zijn'.

De Portugezen waren in die jaren de enige officiële vijanden van de Republiek. Andere vreemdelingen die zich in Zuid-Afrika vestigden buiten het door de Compagnie in bezit genomen gebied, dienden dan ook met rust gelaten te worden. De heren Bewindhebbers wensten dus volstrekt niet de uitsluiting uit Zuid-Afrika van vreemden, mits zij zelf maar de voordelen genoten van een eigen fort en tuin ten bate van aankomende Compagnieschepen. Als Opperkoopman en Kommandeur verliet Van Riebeeck Nederland in december 1651 en kwam in april 1652 bij Kaap de Goede Hoop aan. Vol ijver kweet hij zich van zijn nieuwe taak, in overeenstemming met een van zijn lijfspreuken: 'die avancement soeck, sal geen naerstigheyt sparen'. Naar dit devies heeft hij zijn hele leven gehandeld.

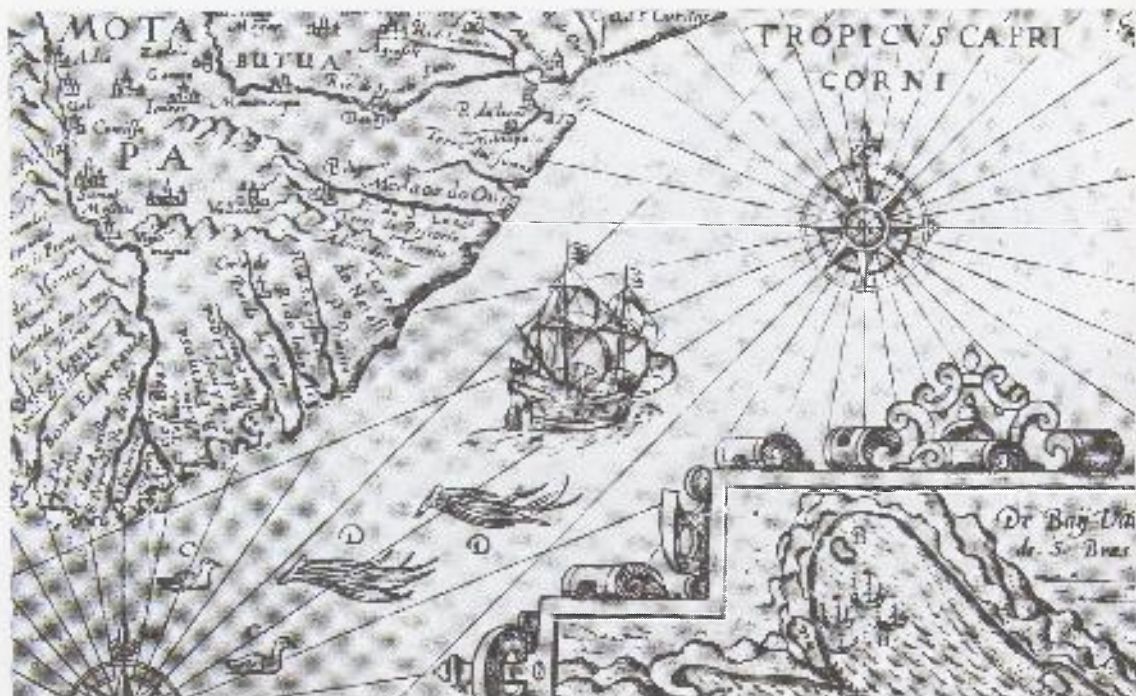
Het moeilijke stichtingsjaar*

Wat uit boeken of reisverslagen te weten was, kende Van Riebeeck. Hij haalt hier en daar schrijvers aan, bijvoorbeeld het Journaal van Joris van Spilbergen of Jan Huygen van Linschoten's werk. 'Dit jaer is vooreerst ons proeffjaer geweest', schreef hij in april 1653 aan Heren Zeventien.

Het begin was al een tegenvaller, doordat de retourvloot gekomen was toen er geen mens was om planten, zaden en paarden in ontvangst te nemen. Het houtwerk voor de te bouwen woon- en pakhuizen was bij vergissing onder in de schepen geladen, zodat eerst bijna drie weken na aankomst zijn familie en bagage aan land naar de houten loods kon worden overgebracht.

Het volk was nog het ergste van alles. Velen waren zó lui en onbekwaam (of ze hielden zich maar zo) dat ze in 1653 uit Compagniesdienst ontslagen en naar Nederland gezonden werden. En door het volk, sterk 116 man, moest juist bijzonder veel worden gedaan. Bij de aankomst was het net het droge jaargetijde. De uitgedroogde bodem was steenhard en daarvan moest men wallen opwerpen en er grachten in graven. Later moesten de wallen weer met zoden gedekt worden om ze tegen regen en stormwind bestand te maken. Terecht noemt Van Riebeeck het een 'lang en verdrietig werk', èn voor het volk, èn voor hemzelf.

Daarbij wilde hij vlug opschieten. Twee van de schepen moesten zo spoedig mogelijk worden doorgezonden naar Indië. Zelf wilde hij hoe eer hoe liever ook daarheen. Elf dagen na aankomst, dus per eerste gelegenheid,

Kaart van Zuid-Afrika, weergevend wat men van het land kende vóór de vestiging van 1652.

zond hij per 'Salamander' een brief aan Heren Bewindhebbers te Amsterdam met het verzoek om zijn 'verlossing', en doorzending naar Indië om er in voornamer ambt werkzaam te zijn. Eind 1652 had hem het antwoord kunnen bereiken en dan rekende hij klaar te zijn met zijn opdracht. Het Fort zou dan af zijn. Niet één, maar tien jaren is het geworden dat hij aan de Kaap bleef. Hij verlangde naar handige, sluwe tegenspelers, als Tonkinnners of Japanners, in plaats van de Hottentotten, een 'botte plompe ende luie stinckende natie'.

In de bodem van Zuid-Afrika vindt men nog op vele plaatsen de ook van elders bekende voorwerpen uit het steentijdvak: bijlen, messen, speerpunten e.d. Later hadden de mensen groter vaardigheid en ze doorboorden stenen bollen en maakten stenen ringen, waardoor ze taaie stokken staken, zodat ze knotsen hadden of, met behulp van leren riemen, slingerstenen. De mensen van dit steentijdvak trokken om onbekende redenen naar het Noorden. Later kwamen de Boesmans [Bosjesmannen] naar het Zuiden. Een paar eeuwen vóór Dias [de Portugese zeevaarder Bartholomeus Diaz, ontdekker van Kaap de Goede Hoop in 1486] woonden ze in geheel Zuid-Afrika, met uitzondering van de kuststrook langs de Indische Oceaan tussen de Zambesi en de Limpopo.

De Boesmans werden weer verjaagd door de Hottentotten, vermoedelijk stamverwanten der Boesmans, maar vermengd met andere rassen en

veranderd van levenswijze. De Boesman was enkel jager, de Hottentot ook veehouder, die de bewerking van koper en ijzer kende. Bij hun langzame trek naar het Zuiden vermeden zij het gebied van de tsetse-vlieg, waardoor anders hun vee zou gestorven zijn, en ook de kuststreken waar geen voedsel voor hun vee was. In de gevechten met de Boesmans maakten ze de vrouwen buit en zo kwam steeds meer Boesmansbloed in de Hottentotten.

Ze dresseerden hun ossen als pakbeesten en rijdieren, stieren gebruikten ze in gevechten tegen vijanden en roofdieren. Ze leefden van melk, die ze met een kwastje opslurpten, van wild en van gestorven vee. Uit honing maakten ze een gegist brouwsel en met dagga, een soort hennep, die ze rookten, bedwelmde ze zich. Hun wapenen waren pijlen en boog, knopkriem en assegaai.

Stammen die door gevechten hun vee verloren hadden en als jagers bij de Boesmans ten achter stonden, leefden langs het strand van schelpdieren, vis en gestrande walvissen. Zulk een groep waren de Hottentotten, die de Nederlanders bij hun komst aan de Tafelbaai hadden aangetroffen en die Strandlopers genoemd werden. Met hen had ook Van Riebeeck van de aanvang af te maken.

Ze heetten Goringhaikona's, hun hoofdman Autohoemao, die, daar hij met de Engelsen mee naar Java was geweest, wat Engels kende, zij het dan ook zeer gebroken. Hij luisterde naar de naam Harry, of zoals de Engelsen hem noemden 'King Harry'. Ook verstond hij wat Hollandse woorden, voornamelijk geleerd van de schipbreukelingen van de 'Haerlem'.

Bij het meenemen van proviand uit Amsterdam was er op gerekend dat men aan de Kaap vee kon ruilen. Maar pas veel later zouden de Goringhaika's, Harry's vijanden, komen met hun grote kudden. De Hollanders noemden hen de Saldanhars of Kaapmans, onder hun opperhoofd Gogosoa, de Vette Kapitein. Zolang dezen niet kwamen, terwijl de levensmiddelen oprakten, dreigde er hongersnood.

De grond zag er wel heel droog, maar bijzonder vruchtbaar uit. Als er wat regen viel, zou men meer land en tuingrond hebben dan men bebouwen kon, door gebrek aan mensen, tenzij men van Java Chinezen liet komen. Daar zijn noch de Bewindhebbers, noch de Hoge Regering ooit toe overgegaan. Vrije Oosterlingen of Nederlandse landbouwers zouden Van Riebeeck ook welkom geweest zijn.

Half mei was de bouw van het Fort al zóver gevorderd dat de plechtige naamgeving kon plaats hebben. Voorgeschreven was, door de Heren Meesters, de naam 'de Goede Hoop', tevens die van het jacht. De bolwerken of punten heetten naar de stichtingsvloot: de zuidpunt de Drommedaris, de oostpunt de Walvis, de westpunt de Olifant, de noordpunt de Reyger.

Twee dagen tevoren, zondag 12 mei, had de predikant van de 'Walvis',

Dominee Backerius de eerste preek gehouden en 'het H. Avondmaal des Heeren gecelebreert'. Dat gebeurde 'in het nog ongedekte' stuk van het huis, binnen in het plein van het 'ongemaecte fortjen staande'.

De eerste bewoner binnen het Fort was sedert begin juni de zieken-trooster, met zijn vrouw. Van Riebeeck en zijn familie woonden nog in tenten buiten het Fort, opgeslagen voor de loods, want hij had de aanstaande moeder een rustige plaats willen geven. 6 juni werd een zoontje geboren, de eerste Europeaan, na de stichting.

De Strandlopers kwamen nieuwsgierig dicht bij de graaf- en bouwwerken rondhangen. Op een dag kwamen enkele Kaapmans in zicht. De Strandlopers joegen hun vrouwen naar het gebergte en namen hun wapenen op. Een Schipper en wat soldaten liepen tussen de inboorlingengroepen en maakten vrede. Weer een Schipper werd door andere Hottentotten vriendschappelijk om de hals gevallen. Als hij koper en tabak had, dan zouden ze met vee komen. Ze zagen er kranig uit in hun beestevellen, die ze zwierig droegen, over de arm geslagen, 'als enige snoeshaan in het vaderland zijn mantel'.

De Tafelbaai wordt begrensd door drie bergen: de Leeuwenberg, zo genoemd omdat van zee uit men in de rots een liggende reusachtige leeuw meent te zien; de geweldige indrukwekkende Tafelberg, en daarnaast de Duivelsberg. Als de felle zuid-oostenwind in aantocht was, bedekte een wolkenkleed als een tafellaken de Tafelberg. Zó hard kon het er stormen dat men kleine steentjes in het gezicht gewaaid kreeg. Het luie volk zag er een goede gelegenheid in om het werk neer te leggen.

Even, een paar dagen, was er een retourschip in de baai, waarmee Van Riebeeck brieven en afschriften van zijn geschriften naar Nederland zond. Een andere afleiding was het vangen van een zee-koe, waarvan het vlees goed te pas kwam. Des zondags las de ziekentrooster een preek. De twee achtergebleven schepen van de vloot kwamen begin mei pas aan, met veel zieken. Tientallen mensen waren er op ieder schip gestorven.

De Kommandeur oefende zijn oude vak niet meer uit als er Chirurgijns bij de hand waren. Toen er in een gevecht van inboorlingen onderling een Hottentot zwaar gekwetst was, behandelde de 'barbier' hem. Slechts ééns, op 1 juli 1656, lezen we dat hij officieel bij gebrek aan medici 'sijn oude cunst selfs by der hant heeft moeten vatten, opdat de luyden niet soudan leggen vergaan'. Natuurlijk heeft hij zijn gezin en kennissen bijgestaan waar het nodig was, zoals bij geboorten en ziekten.

De natte tijd zette in en nu had men geen zeilen genoeg om alle planken gebouwen af te dekken en de scheepsbesluit droog te houden. De 'Drommedaris', die de lading voor de Kaap gelost had, ging nu door naar Indië. Met de regen kwam de ziekte. Velen leden aan koortsen en rode loop;

Het standbeeld van Jan van Riebeeck aan de voet van de Toren

sterfgevallen bleven niet uit. Begin juni waren er van de 116 koppen maar 60 gezond. Ook Maria van Riebeeck kreeg de ziekte. In het journaal schreef haar echtgenoot op dat 'het hier tegenwoordig een arm en ellendig leven' werd. Met al zijn Godsvertrouwen werd hij vrijwel moedeloos. De regens verspoelden het opkomende gezaaide. Toch kon men de zieken nog wat sla, radijs en sterkers geven, maar vers vlees ontbrak.

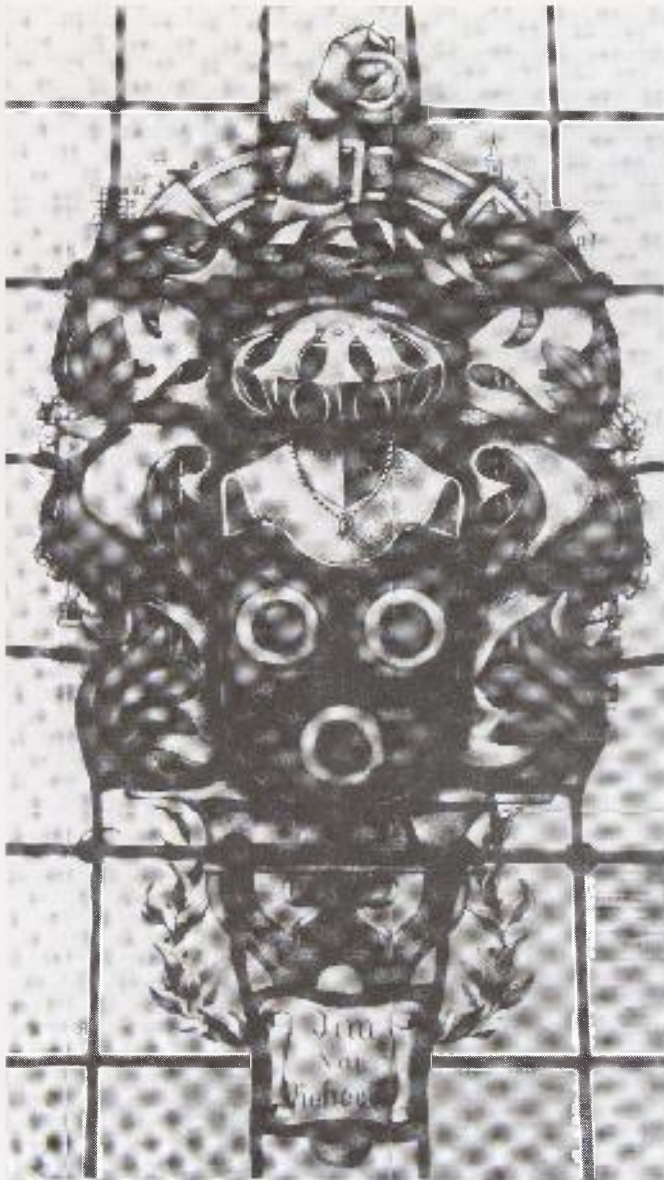
Wild was er volop, maar men kon het niet onder schot krijgen met de omslachtige zware geweren die dagen. De strikken gezet om herten te vangen, leverden niets op. Vis was er, 'meer dan wy begeren'. Eieren van zeevogels, meeuwen, duikers en pinguïns kwamen goed te pas.

Het Volk werd steeds meer ontevreden en begon te morren, maar in Van Riebeeck vonden de kwaadwilligen een Opperhoofd dat de tucht wist te handhaven. Reeds bij het begin, 9 april, was er een streng plakkaat om orde te houden uitgevaardigd. Dit eerste plakkaat beval onder anderen grote voorzichtigheid en vriendelijkheid ten opzichte van de inboorlingen, om zodoende veel vee van hen te kunnen ruilen. Indien de Hottentotten wapens of gereedschap stalen, mocht niemand hen slaan of zelfs boos aanzien; maar de man die bestolen was, had de waarde van het gestolene aan de Compagnie te vergoeden en hij zou bovendien vijftig slagen ontvangen.

Slapen op wacht, mishandeling van inboorlingen, handel drijven of ruilen met hen, zou streng gestraft worden. Geen stuiver werd uitbetaald van het verdiende maandgeld, doch het gehele bedrag, tegen de regel en tegen Van Riebeeck's wens, op rekening gezet, zodat de mannen nooit iets van de baai binnenlopende schepen konden kopen. Het werk was zwaar en eentonig, waarom de mannen weg wilden, naar Indië, waar meer te beleven was, de arbeid minder onaangenaam en de kans op vooruitkomen groter.

Enkelen verzetten zich tegen het Opperhoofd en werden streng gestraft. Anderen trachtten te ontvluchten, daar ze met hun zeer beperkte kennis geen idee hadden dat men niet maar in een paar dagen naar Mozambique kon wandelen. Op de derde oktober kwamen de weglopers berouwvol terug bij het Fort. Ze hadden, als goede reizigers, met rood krijt een journaal bijgehouden. Het begint 'In den naam des Heeren Jezu Christi'. Op de avond van de 24ste september hadden ze met hun vieren hun koers genomen naar Mozambique. Ze waren twee Maastrichtenaars en twee Vlamingen. De uitrusting bestond uit vier degens, twee pistolen en de hond. Jan Blank van Mechelen had een oud scheermes meegenomen en wat rattenkruid 'om de wilden die hen vangen mochten mede te vergeven'. Ze ontmoetten twee rhinocrossen, waardoor een man gekwetst werd; de hond werd door een 'ijzervarken', een stekelvarken, ernstig gewond. Ze zagen struisvogels en weer rhinocrossen en daarom kozen ze maar het strand. De volgende dag at men eieren en jonge vogels uit de nesten, benevens grote mosselen. Men kwam voor een grote berg, bakte weekdieren, vulde kalebasen en begon de bestijging. Dat viel niet mee en twee reizigers hadden er al genoeg van. De dag daarop gaven allen de tocht op en ze besloten 'Op hoop van barmhartigheid en genade in Gods naam' maar naar het Fort terug te gaan. Na een grondig verhoor, waaruit de voorgeschiedenis bleek, eiste de Raad tegen twee personen de straf van de kogel. 'Door veler voorbedding' kwamen er twee af met aan een paal gebonden worden en de kogel over het hoofd geschoten, kielhalen en honderdvijftig slagen, en twee jaar in de ketting werken aan de 'vuile' werken. Op Nieuwjaarsdag werden de weglopers vrijgelaten uit de ketting, op belofte van beterschap.

Het kielhalen was een zware straf: de schuldige moest, tegen het midden van een lange kabel gebonden, onder de kiel van het schip worden doorgehaald. Hij werd aan bakboord in zee gegooid en aan stuurboord begon men op het dek de kabel in te palmen, zodat het lichaam, als het niet zwaar genoeg met lood belast was om diep genoeg te zinken, beukte en bonsde tegen de veelal met schelpen begroeide kiel van het schip. Meer dan eens gebeurde het dat de gestrafte gestikt (want de spons met olie in de mond gaf weinig verzachting) of met verpletterde schedel binnen boord werd getrokken.

Geslachtswapen van Jan van Riebeeck. Glas-inloodraam van H.J.M. Basart in de burgemeesterskamer van het Culemborgse stadhuis (foto: C. van Blokland en G. de Heus).

vangst kwam. De robbenvellen werden in Europa verwerkt tot bandeliers, handschoenen, hoeden, laarzen e.d.

De winsten uit dit alles waren echter niet zo groot als Van Riebeeck er van verwachtte en veel voorstellen, als bijvoorbeeld de walvisvangst, trok hij later zelf als te kostbaar of te gevaarlijk weer in, hoewel het meermalen gebeurde dat er van de menigte walvissen in de baai enkelen strandden. De reiziger Johan Nieuwhof trof het tijdens zijn verblijf in de Tafelbaai: er was een jonge walvis gestrand en de Kommandeur en 'juffrouw Riebeeck' gin-

Van Riebeeck hield voortdurend in het oog, zoals zijn instructie hem voorschreef, te letten op alles wat de onkosten van de nederzetting aan de Tafelbaai zou kunnen verminderen. Optimist als hij was, zag hij overal voordeel in. Zo verwachtte hij veel van de opbrengst der haaievelen, die in de baai volop te krijgen waren; de walvisvangst, meende hij, zou alleen al de kosten goed maken; de robbenvellen, gehaald van de eilanden voor de kust, vertegenwoordigden volgens hem ontzaglijke sommen. Bij de mond van de Zoute Rivier stichtte hij een traankokerij, 'Traenenburg', een naam die de tegenhanger was van 'Smerenburg' op Spitsbergen, waar Van Riebeeck zelf geweest was. Het jacht 'De Goede Hope' zond hij op een verkenningstocht naar de Saldanha en Sint-Helenabaai, waar hij voordeel verwachtte. Uit een zoutpan, vlak bij het wrak van de 'Haerlem' haalde men zout. Een onverwachte meevaller was het dat de bemanning van het jacht op een der eilanden in de Saldanhabaai zeven en twintig honderd stuks mooie gedroogde robbenvellen vond, er achtergelaten door een Frans schip, dat er opzettelijk voor de robben-

gen met Nieuhof en een der Schippers er naar zien. 'Wij klommen daer boven op, en lieten den trompetter eens lustigh het deuntje Wilhelmus van Nassauwen op blazen'. Daar Van Riebeeck geen vaten had, liet hij het walvisspek niet tot traan verwerken. De Hottentotten aten er flink van en begroeven vele stukken in het zand, als voorraad voor later.

Gevaar dreigde van alle kanten. Vooreerst oproer van eigen volk. Zelfs liep een der soldaten later met het plan rond om de Kommandeur te vermoorden. Dan was er brandgevaar voor de houten met riet gedekte gebouwen; het was dan ook verboden binnenshuis licht te branden, te roken of vuur te maken. Dan vreesde men dat in andere baaien vreemde Europeanen zouden komen en wat men van machtige rijken in het binnenland, die als Monomotapa e.a. in de verbeelding der zeventiende-eeuwers bestonden, te wachten had, kon men zelfs niet gissen.

Wilde dieren waren er volop en dichtbij. Herhaaldelijk vermeldt het Dagverhaal ontmoetingen met leeuwen, tijgers (eigenlijk waren het panthers), hyaena's, die men wolven noemde, jakhalsen, zeekoeien, rhinocerossen, bavianen, slangen enz. enz. Vooral toen men later vee hield, waren de wilde dieren een grote plaag.

Bovendien was er nog oorlog: eerstens met Portugal, vervolgens met Engeland. Het was de tijd dat Tromp en De Ruyter door Engelsen gevreesd werden. In januari 1653 kwam het oorlogsbericht aan de Kaap. Aan het Fort liet Van Riebeeck zo hard mogelijk werken en alle andere arbeid lag stil. Met voldoening meldde hij in oktober van dat jaar dat de vijanden het Fort 'niet sullen bevinden een cat te wesen die sonder hantschoenen aen te tasten sy'. Men behoefde 'met Godt de voorste' niets te vrezen, meende hij.

Het Fort De Goede Hope was 'affgesteecken in een recht vierkant van 13 roen, 7 voet ende 7 duijm, met vier bollwerckjes offte puntjens'. Er was een opgang naar de wal en een droge gracht omheen, waarin men de Verse Rivier dacht te leiden. Toen men klipstenen gevonden had, bouwde men een stenen huis, plat van boven, waarin een zaal en een kelder was, het kantoor van het Opperhoofd, zijn slaapkamer en 'sijn kinderkamerken', een raadkamer of eetzaal, die in den beginne als rijstpakhuis gebruikt werd; aan de open plaats stonden de kombuis, de bottelarij, een pakhuis, het assistentskantoor, waarbij zijn slaapkamer was, een woning voor de ziekentrooster, een 'gemeene combuijs', nog een open plaats, de hoofdwacht, het 'corps du garde', het barbiers 'camerken', een woning voor de hovenier, terwijl geprojecteerd waren een pakhuis en een matrozenwoning. Wat eerst als kruitkelder gebruikt werd, werd later tot 'gevangenhuis'; men had al plannen voor de nieuwe kruitkelder. Tussen het huis en de wal liep een gang; onder in de wal waren twee sanitaire inrichtingen. Het open plein was 8 roeden in het vierkant.

Gedurende de oorlog werden de brieven van en naar patria in lood verpakt, om ze in geval van nood overboord te werpen en voor de vijand het opvissen onmogelijk te maken. Een aanslag op de Kaap is tijdens de oorlog niet door de Engelsen gedaan. Het gevaar dat Van Riebeeck's stichting Engeland zou toevallen, was afgewend en zeker was de Stichter van harte blij toen hij met Schipper Anthony Newport van de 'East India Merchant' en andere Engelsen 20 december 1654 in het Fort bij een feestmaal de gesloten vrede zó goed vierde 'dat deselve des avonds mooy soet ende vrolijck ende wel vernoeght' en evenals een paar dagen later nog eens 'al dansende, springende ende rollende, heel verheucht.... na boort gingen'.

In de dagen van benauwdheid was het uitzien naar hulp van boven natuurlijk sterker. De Staat, die voor de verdediging zorgde, schreef ook de dank- en bededagen uit, al naarmate er blijde of droeve tijden waren. De Compagnie volgde het voorbeeld en over geheel Indië, waar maar Nederlandse kantoren waren, moest de bededag gehouden worden. Het voorschrift werd bekend gemaakt 'met strickt bevel dat niemant hun sal vervorderen op genoemden dag eenige winckels te openen, gelagen te setten, eenige hantwerck ofte eenich ander slaefelijcke wercken te doen.... mitsgaders gans ernstich versoucq aen de Christelijcke gemeente haer op dien dach te ontledigen tot Christelijcke oeffeningen, en gebeden om Godt den Heere vurichlijck te bidden en te smeucken tot afwendinge van sijn straffende hant ende gedreychde plagen, ende continuatie van sijn miltrijcken Segen'. Woensdag 22 juli 1654 werd de bededag aan de Kaap gehouden. Dat de vrede begin mei van dat jaar reeds gesloten was, wist men natuurlijk niet.

De moeite van zaaien en planten werd tenslotte toch nog rijkelijk beloond 'willende alle aerdt- ende thuyvruchten heel wel voortcomen'; maar wat nogal hoog werd zoals tarwe, haver, gerst, bonen en erten, had van de felle Zuidoostenwind te lijden en bovendien dreigde, begin 1653, een sprinkhanenplaag alles te zullen vernielen. Op vee had men lang moeten wachten. De onbetrouwbare Harry diende als tolk bij de vee-ruiling en eiste zeer hoog loon voor zijn diensten. Tot half januari bleven de Kaapmans in de buurt van het Fort; met rijst, brood, wijn of arak werden ze vriendelijk gestemd om toch vooral vee ter ruiling aan te brengen. Betaalmiddelen waren koper, tabak en pijpen, terwijl gekleurde kralen dienden als geschenk aan de vrouwen der Hottentotskapiteins. Een koe kostte gewoonlijk twee kleine plaatjes koper, een schaap een eind tabak of dun koperdraad, zo lang als het schaap was, gemeten van de kop tot het einde van de staart. Alleen goede waar wilden de inboorlingen voor hun vee ontvangen: de platen geel koper moesten zó dik zijn dat ze niet gebogen konden worden; het koperdraad moest glad en gaaf zijn; de tabak wensten ze zó

zwaar 'datter affsuygende haer oogen van traenen'. Van Riebeeck, die zelf met hulp van een zijner voornaamste ondergeschikten de ruilhandel dreef, slaagde er in 230 runderen en 580 schapen te kopen. Een kraal voor het vee werd gebouwd tegen de gracht aan buiten het Fort en veel schapen werden van schellen voorzien, om door het geraas 's nachts gewaarschuwd te worden als er wild gedierte onder kwam.

Alle moeite werd gedaan om met de inboorlingen op goede voet te blijven; om zelfs de schijn van vijandelijkheid te vermijden, nam Van Riebeeck niet Harry's voorstel aan om in samenwerking met Strandlopers en Kaapmans een andere stam, de Vismans, uit te moorden. De Kommandeur dacht er wel over om Harry met zijn Strandlopers gevangen te nemen en op Robbeneiland te zetten, daar zij de Kaapmans opstookten tegen de Nederlanders en hun voorspiegelden dat spoedig de Engelsen zouden komen, die voor het vee veel meer betaalden. Toen de veehandel eindelijk geheel ophield, was de verzoeking sterk om de tien- of twaalfduizend stuks vee der Kaapmans eenvoudig in beslag te nemen; dat 'volck geeft er ons dagelix oorsaek genoeg toe, met stelen ende weghdragen van d'onsen haer goet; als men met geen vrundelijcke handelinghe het vee van haer coste crygen, wat behoeffde men dan haer stelen ende weghdragen te lyden, sonder revengie te nemen?' De 'wilden' kon men als 'slaven nae India senden'. Maar zonder opdracht van de Bewindhebbers kon Van Riebeeck dit plan niet uitvoeren.

Men bedenke, vóór een hard oordeel uit te spreken over de Kommandeur, dat hij een zeventiende-eeuwer was. Gedurende zijn leven stierf Johan van Oldenbarneveldt op het schavot en werden de gebroeders De Witt, na jaren van inspanning ten dienste van het vaderland, in den Haag door hun eigen volk in stukken gescheurd; werd Cromwell's lijk door de menigte geschonden als uiting van haat; vervolgden Fransen hun protestantse medemens ten dode en zag Duitsland en de Dertigjarige Oorlog barbaarse wreedheden van Duitsers tegen Duitsers.

Leefde men in het volle besef van de vele gevaren, waaraan men blootstond, de tekenen des hemels voorspelden nog groter ramp, naar men meende. Eind 1652 werd een staartster opgemerkt: 't beduijtsel is den Heere bekent', schreef Van Riebeeck. Het nieuws dat de oorlog met Engeland was uitgebroken, werd kort daarop als de vervulling van de aanzegging beschouwd.

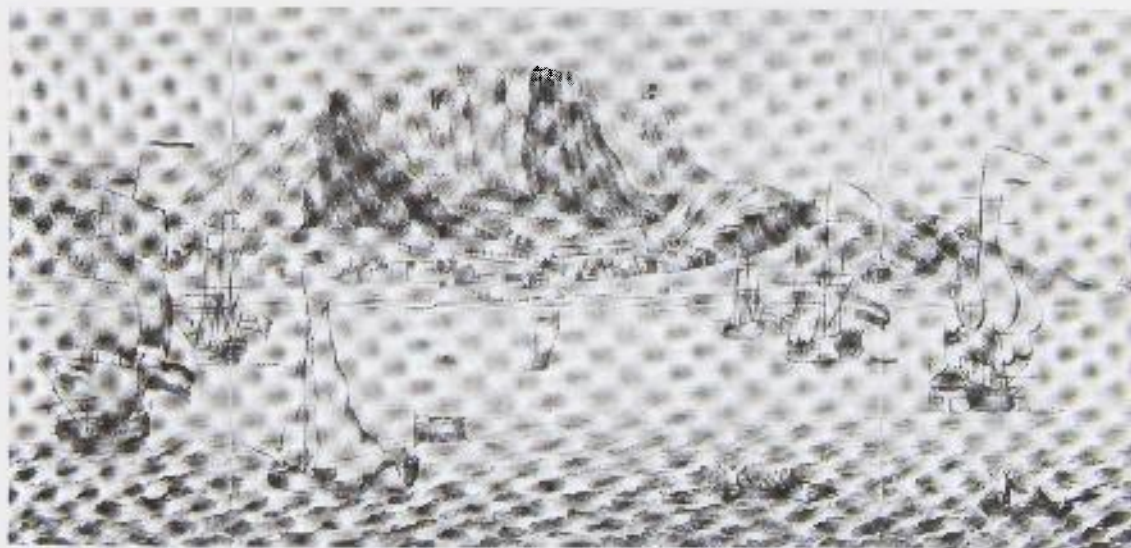
De uitgaven over 1652, dus lopend over negen maanden, waren ruim f 2700 boven de inkomsten gebleven. Maar indirekt was er geld gespaard en mensenlevens, doordat schepelingen aan de Kaap voedsel, herstel en krachten voor de verdere reis gevonden hadden. En eens, meende de Stichter, zou 'met ter tijt hier een gesegende plaetse van de Caep groeyen'.

Zo waren dan in het 'proeffjaar' door Van Riebeeck de grondslagen gelegd van veel, wat later in Zuid-Afrika tot iets belangrijks zou worden en zolang hij aan de Kaap werkzaam bleef, toonde hij zich een ijverig trouw dienaar van zijn 'Heren Meesters'.

Vertrek van de Kaap*

Gerrit van Harn was de aangewezen opvolger van Jan van Riebeeck, wiens oom van moederskant hij was en die getuige geweest was bij het huwelijk in 1649. Hij heette voluit Gerrit Govertsen van Harn en was de zoon van de oud-burgemeester van Culemborg. Op 21 juli 1633 met het schip 'Nieuw Amsterdam' als bosschiet in Indië angekommen, werd hij naderhand Schipper en nam, nog later, het ambt van Equipagemeester voorlopig waar, tot hij 31 december 1642 voor vast benoemd werd op f 120 per maand. Culemborgse relaties zullen aan dit succes niet vreemd geweest zijn. Zucht naar eigen voordeel bracht hem ten val in die post vol verleiding te midden van dieven en diefjesmaat. 9 maart 1647 werd hij 'gedeporteerd van ampt, qualiteit en gagie'. Zo groot was de oneerlijkheid dat de Hoge Regering geen kans zag om een betrouwbaar opvolger te vinden voor dit bestuur over Compagnies Werf, waar zoveel gelegenheid tot knoeien was. Het ambt werd verdeeld over twee Raden van Indië, Reiniersz en Caen. Na lang verblijf in Holland werd Van Harn door de Heren Bewindhebbers weer in genade aangenomen. Maar van zijn nieuwe Kommandeurswaardigheid heeft hij niet lang genoten. Op de uitreis naar de Kaap stierf hij en werd op het eiland

Nederlandse en Engelse
schepen in de Tafelbaai.

Sint-Vincent begraven. Zijn weduwe en kinderen gingen door naar Batavia op het 'Wapen van Hollant'. Voor Van Riebeeck en zijn gezin, die al reisvaardig waren voor het vertrek naar Indië, was het een grote tegenvaller.

Van Riebeeck bleef bij zijn wens om te vertrekken. Op bevel der Bewindhebbers liet hij voor zijn opvolger een uitvoerig memorandum achter, dat als leidraad moest dienen bij het besturen van de Kaapse vestiging. Voor het zaai- en plantwerk had hij een 'Caepsen Hoveniers Almanack' samengesteld. Op 6 mei stelde Van Riebeeck zijn opvolger Zacharias Wage-naer officieel voor als Kommandeur. Zijn aanstelling las de Secretaris 'van de puye'; de dag daarop deed men de vertrekkende plechtig uitgeleide, zowel Compagniesdienaren, burgers en Hottentotten.

Allerminst een opvliegende natuur bezat Van Riebeeck, opstuiwend bij de minste schijn van gebrek aan eerbied. Integendeel bleef hij kalm en gematigd, waar werkelijk wat heftig optreden te vergeven ware geweest. Vergevensgezind was hij voor hen die jegens hem misdreven hadden. In de omgang was hij hartelijk en minzaam, ook voor mensen die ver beneden hem stonden in rang en ontwikkeling; zo ging hij 5 december 1656 uit rijden 'latende met hem met eenen medegaen op een wagen alle de Nederlandse vrouwe van de Caep om oock eens wat vermaeck aen deze plaetse aen te doen'. Meelijden toonde hij spoedig en haat kende hij niet. Voorzichtig, geduldig, berekenend, kalm, vol overleg ging hij te werk. Een gezellig prater was hij, vooral bij een stevige dronk, maar dan juist meer lerend van anderen, dan zelf loslatend. Zijn aangeboren slimheid kwam hem te pas bij de zeventiende-eeuwse algemene opvatting van eerlijkheid: als het ging om voordeel te behalen voor de Heren Meesters, zou hij slaven gekocht hebben met vals geld, of inboorlingen van Madagascar doen mishandelen door als Engelsen, Fransen en Portugezen verklede Nederlanders, dan als Hollanders terugkeren en door bijzonder vriendelijke behandeling de inboorlingen voor goed van anderen dan Nederlanders afkerig maken. Als het moest zou hij zonder gewetensbezwaar Hottentotten stomdronken voeren en henzelf en hun vee buitmaken. Vee dat niet heel gezond meer was, liet hij slachten en aan vreemde scheepskapiteins ten geschenke geven. Om de Fransen van Madagascar en de Portugezen van de Oostkust te verdrijven, wilde hij alle middelen te baat nemen. Dat hij dit alles zelf meedeelt, bewijst dat er toentertijd geen kwaad in gezien werd, en daarom kan men er Van Riebeeck dus niet hard over vallen of verwijten dat hij geen uitzondering was op zijn tijdgenoten. Het respect en de gehoorzaamheid tot zijn Heren Meesters was geheel in overeenstemming met de opvatting daarover in de zeventiende eeuw. En dit eiste hij voor zich en de Raad van allen die hem en de Raad eerbied te tonen hadden. Als scherp berekenend handelman schaamde hij zich niet voor een boterpraatje in missiven aan de Zeven-

tien, als men hem op zijn kostgeld beknibbelde. Met de Raad vergaderde hij over het laten naaien van hemden en het er voor te betalen loon. Als optimist zag hij liefst het goede in allen en alles, en zo maakten velen misbruik van zijn vertrouwen, bijvoorbeeld begenadigde misdadigers of overtreders die zich weer tot kwaad lieten verleiden. Zijn ijver en werklust waren een voorbeeld voor vrijlieden en het Compagniesvolk; voor de Compagnie was hij steeds bezig 'alsoo wij noyt ledige uren hebben soecken te laeten passeeren sonder naer vermogen yets vruchtelijx voor d'E. Comp.e te mogen uytrichten..', naar hij zelf schreef. Zijn algemene kennis maakte hem geschikt voor alles wat hij ondernam. Plantkunde had zijn sympathie, van sterrekunde wist hij iets; hij kende goed zijn moedertaal en daarenboven, Portugees, Maleis, Tonkins, een beetje Frans, Engels en Hottentots, en ongetwijfeld zal hij wel wat Duits hebben kunnen spreken met Denen en Hoogduitsers van over de Nederlandse taalgrens, die toen vrij diep in Duitsland liep. Zijn lust tot uitvoerig schrijven in missiven, rapporten of dagverhaal vergde veel van het geduld van wie de stukken moest doorwerken en een aanmaning tot beknoptheid, die hij kreeg, was niet overbodig. Van Riebeeck bezat een sterk gevoel van eigenwaarde; herhaaldelijk noemde hij zich in zijn brieven 'stichter' en 'bruglegger'. Zijn onderscheidingsvermogen, anders goed, liet hem in de steek als hij aan het taxeren ging van door hem tot stand gebrachte werken; dan noemde hij reusachtige sommen: 'een tonne gouts' per jaar zou men aan de robbenvellen verdienen en het in zee uitgebouwde hoofd taxeerde hij op f 50.000. Takt en veel beleid had hij in de omgang met vreemden. Hij had een onbeperkt Godsvertrouwen en verwachtte, misschien wat lichtvaardig, de vervulling van zijn wensen. Zijn gedrag was onbesproken; hij was 'goet van leeven', zoals Van Goens rapporteerde, die hem wel wat te veel avontuurlijke plannen, 'winderige concepten' vond maken. Maar wat zou Van Riebeeck door zijn tijdgenoten geprezen zijn als hij, wat hij Salomo's Ophir noemde, de rijke goud- en diamantvelden van Zuid-Afrika voor de Compagnie gevonden had. Dat hij in zijn optimisme de op grote winsten beluste Heren Bewindhebbers inkomsten voorspiegelde die pas heel veel later te voorschijn kwamen, deed afbreuk aan de waardering van zijn persoon en werk. Uit Nederland en uit Batavia heeft men de Kommandeur voldoende geremd en kort gehouden!

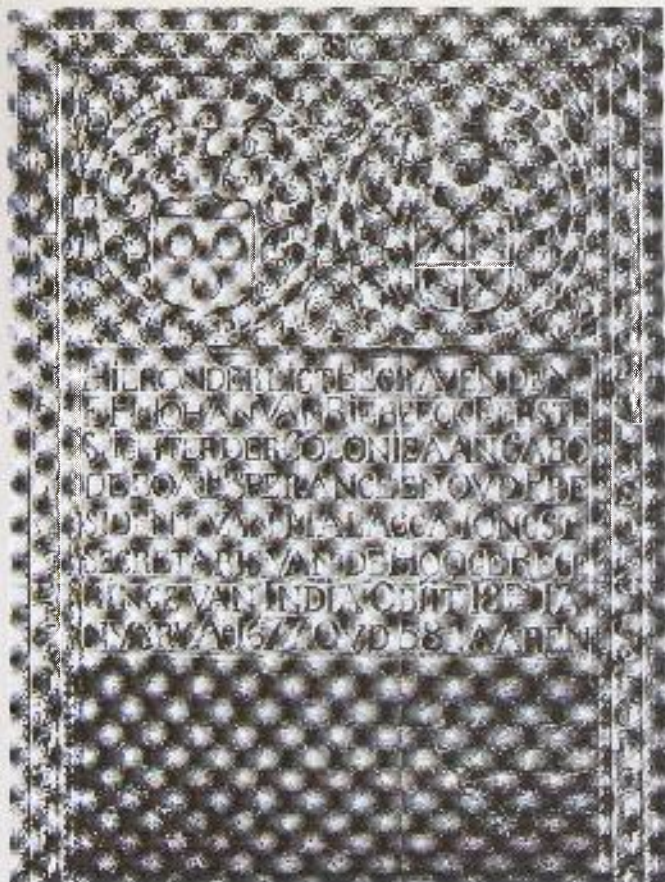
De Hottentotten hadden veel met hem op. Zijn inboorlingenpolitiek getuigde van beleid: het evenwicht bewaren onder de stammen en hun onderlinge vrede bevorderen was het voordeligst voor de veehandel. Zo bewerkte de Compagnie vrede tussen Oedasoas volk en de Namaquas. Ter wille van de goede zaak was Van Riebeeck volkomen bereid met de Hottentotten bokkesprongen te maken. Hij was er op gesteld goed gekleed te gaan

en ook zijn hogere ondergeschikten wenste hij waardig gekleed: fijnlakense kleding, afgezet met gouden- of zilveren koord, gouden en zilveren knopen, schoen- en kousenbanden in 'statige coleuren', 'syde Napelse cousen', fijn linnen en breedgerande hoed. Enkele ringen droeg hij, en hij zag zijn vrouw gaarne met sieraden. Een goede gezondheid (hij was aan de Kaap slechts tweemaal ziek, in 1658 en 1661) stelde hem in staat het vermoeiende werk vol te houden; ter zee was hij onverschrokken; dapper waar gevaar dreigde. Tijdens de Hottentot-oorlog wilde hij 'selfs in eygen persoon' de krijgsverrichtingen bijwonen. Maar de Raad meende 'dat sigh den Commandeur soo verde in 't lant niet van Compagnies besettingen ende omslagh behoorde noch behoefde te begeven'. Hij kende geen vrees bij gevaar van vergaan, noch bij een ontmoeting met een leeuw. Als zijn zoon Abraham van Riebeeck later, als onvermoeid ruiter en ontdekkingsreiziger in Java's binnenlanden, bekend werd, had hij die liefde voor paarden en tochten maken zeker naar zijn vader, die 'dikwijls vrij ver het land inging en door snel rijden, groot ontsagh' bij de Hottentotten verwekte.

Zijn opgewekt humeur, optimisme en Godsvertrouwen bewaarden hem ervoor om bij de pakken neer te zitten; daarbij had hij de steun van een lieve vrouw; en dan had hij het vertrouwen dat na welvolbrachte arbeid beloning niet zou uitblijven. Zo kon hij wezen de Stichter tegen wil en dank. Laten we nu de Stichter zelf aan het woord laten: 'Heden voor de tweede mael jarich sijnde dat wy door Godes H. geleyde met de scheepen Drommedaris, Reyger ende Goede Hoop hier ter plaetse behouden sijn aengelandt omme dese fortresse ende colonie nae d'ordre onser heeren Meesters op te maecken ende stabileren, ende gemerkt Godt de Heere alle die saecken tot den dach van heden met veele segeningen wel ende gewenscht heeft laeten succederen ende voltrecken: Soo hebben beslooten, ende oock voor d' eerste reyse begonnen, desen dach, den 6den April wesende, tot Godes eere met dancksegginghen te vieren ende voor alijt tot een vast blyvenden danck- ende bededach in te stellen, ten eynde daer by des Heeren weldaeden, aen ons bewesen, by ons naecomelingen noyt vergeten, maer altyt tot Godes eere, ter gedachtenisse in memorie gehouden mogen worden'. Zuid-Afrika kent in zijn eigen woorden de bedoeling van de Stichter.

Indische jaren. Batavia en Malakka

De zo nuttige, zware, ondankbare stichtingsjaren waren voorbij. Na een maand varen kwam de familie Van Riebeeck op 6 juli 1662 te Batavia aan. Bij zijn aankomst in de Oost werd Van Riebeeck tot lid van de Raad van Justitie

Herstelde grafsteen van Jan van Riebeeck en zijn tweede vrouw Maria Scipio.

aangesteld, om kort daarna tot Commandeur van de bezittingen van de Oostindische Compagnie in Malakka te worden bevorderd. Het valt zeer te betwijfelen of het nieuwe ambt met graagte aanvaard is. Malakka was door de oorlog met de Portugezen grotendeels verwoest. De Hoge Regering had geen plan om Malakka als handelscentrum opnieuw te ontwikkelen, daar men de politiek volgde om alle handel op Batavia samen te trekken. Zo is Malakka achteruit gegaan en verlopen. De invoer bestond uit katootenen stoffen en opium, de uitvoer in hoofdzak uit tin. Voor Van Riebeeck kwam, was de politiek van achterstelling van Malakka reeds begonnen.

Met het schip 'Slot van Honingen' ging van Riebeeck met zijn gezin naar Malakka, waar zij 18 oktober 1662 aankwamen. Na een paar weken aanvaardde hij het

Kommandeur-en Presidentschap van Malakka. Hij nam van zijn voorganger Thijszen de boeken, contanten, koopwaren, ammunitie, wapens en levensmiddelen over. Als predikant stond er dominee Theodorus Sas. Om te voorkomen dat de gehele tinhandel van Perak te Malakka naar Atjeh verliep, moest het recht per baar tin verminderd worden. Aan Nederlandse burgers werd toegestaan om in Perak tin te gaan kopen, mits zij de helft van de gekochte voorraad aan de Compagnie leverden.

Van Riebeeck poogde op de Koxinga-Chinezen wraak te nemen over de verovering van Zeelandia op Taiwan. Hij liet kruisen op Chinese schepen, een plan dat te Batavia veel instemming vond. Atjeh waar hij indertijd als secretaris op de ambassade was geweest, nam zeer in betekenis toe.

Ondanks allerlei tegenslag, waaraan hij geen schuld had, slaagde van Riebeeck er toch in om de handel te doen opleven. Toen hij in 1665 zijn post aan zijn opvolger overdroeg, was er een batig saldo van f 3626:12:15. In het midden van januari 1665 kwam van Riebeecks ontslagaanvraag in Batavia aan. Malakka had hem geen geluk gebracht.

In deze moeilijke tijd trof hem een vreselijke slag. Zijn 35-jarige vrouw Maria de Queillerie, die zoveel lief en leed met hem gedeeld had en die haar zware last gedragen had in het moeilijke pionierswerk in Zuid-Afrika, ontviel hem op 2 november 1664. In Malakka was nog op 8 november 1663 een dochtertje gedoopt. Maria heeft acht kinderen gekregen, waarvan twee jongens op jonge leeftijd stierven. Haar twee andere zoons, die in Holland waren, had ze al in geen jaren meer gezien. Zo bleef de weduwnaar in Malakka over met vier dochtertjes, oud een, drie, vijf en zeven jaren. Het liefst was hij naar Holland teruggekeerd, maar toen hij met zijn gezin in Batavia arriveerde, kwam er een wijziging in zijn plannen. Hier kreeg hij een zeer eervolle betrekking aangeboden, die van secretaris van de Hoge Regering van Indië te Batavia. Zijn herhaaldelijk geuite wens om lid van de Raad van Indië te worden, zou evenwel nooit in vervulling gaan.

De rapporten uit alle delen van het Compagniesgebied hielden Van Riebeeck als secretaris op de hoogte van wat er overal voorviel. Een grote ergernis moet het voor hem geweest zijn toen hij las dat men in Holland bevel gaf – vanwege het oorlogsgevaar van Engelse kant – om een stenen kasteel aan de Kaap te laten bouwen, waardoor het aarden fort, met zoveel zorg en zweet opgetrokken, waardeloos zou worden.

Aangezien hij het bij het verzorgen van zijn vier kleine kinderen niet zonder vrouwelijke hulp kon stellen, besloot Van Riebeeck te hertrouwen. Hij was voor zijn tweede vrouw haar derde echtgenoot. Maria Scipio had uit haar eerste huwelijk twee dochters en uit haar tweede huwelijk een dochter. Jan van Riebeeck schonk zij nog een zoon Jan.

Bij het klimmen der jaren ging Van Riebeecks gezondheid achteruit. Gedurende de laatste vijf maanden van zijn leven lag hij met een slopende ziekte op bed. Geleidelijk was hij eraan gewend geraakt te worden gepasseerd voor het lidmaatschap van de Raad van Indië. Op 18 januari 1677 overleed Jan van Riebeeck te Batavia en werd aldaar in de Grote Kerk begraven.

YVONNE JAKOBS

De Jan van Riebeeck-feesten in 1952 te Culemborg

Een nationaal en internationaal gebeuren op lokaal niveau,
met verstrekkende gevolgen*

In heel Nederland was er na de oorlog van 1940-1945 een sterke behoefte de nationale gevoelens van eendracht te stimuleren en te ondersteunen, want schaarste en soberheid waren de eerste jaren troef. Met man en macht werden de schouders gezet onder de wederopbouw van het land, zowel in economisch als maatschappelijk opzicht. Juist in de Betuwe en in bredere zin het Rivierengebied was de nood hoog. Want lange tijd was de Waal frontlijn geweest tussen de bezettende macht en de geallieerden, met alle daaruit voortvloeiende verwoestende gevolgen van oorlogvoering voor de daarbij gelegen steden en dorpen en het platteland. Men wilde niet meer alleen maar achteromkijken, maar vooruit gaan, naar een betere toekomst. Dat daarbij toch teruggegrepen werd op het verleden en in het bijzonder op 'de helden' uit het verleden, lijkt dan vreemd, maar is toch als een logisch gevolg daarvan te beschouwen. Want wáár men op teruggreep, was altijd zo lang geleden, dat daarover makkelijk overeenstemming verkregen kon worden, hetgeen de eenheid en de eigen identiteit weer benadrukte. Zo vierden de Tielenaars in 1950 het 1500-jarig bestaan van hun stad en grepen de Culemborgers de landing van hun 'zoon' Jan van Riebeeck bij Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika in 1652 aan voor het vieren van een groots feest, waar nog jarenlang over gepraat werd.

Nationaal Comité

Het bleef niet tot plaatselijk niveau beperkt. Op initiatief van de 'Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging' werd al in 1950 besloten tot oprichting van een Nationaal Comité, voor een in 1952 te houden herdenking van de landing op 6 april 1652 door Jan van Riebeeck bij het latere Kaapstad in Zuid-Afrika, waarmee de grondslag werd gelegd voor de huidige Republiek. Men wilde in Nederland en Zuid-Afrika middels diverse manifestaties aandacht geven aan deze historische gebeurtenis, die dan 300 jaar geleden zou hebben plaatsgevonden. Het werd tevens de start voor de plannen tot restauratie van het geboortehuis van Jan van Riebeeck te Culemborg en men wilde een herdenkingspenning uitgeven, tentoonstellingen organiseren, een speciale postzegel en sluitzegel uitgeven, uitwisse-

ling op cultureel niveau stimuleren etc. Uiteraard stond bovenaan het houden van een grote herdenking in Culemborg, de geboorteplaats van Jan van Riebeeck.

Het gehele comité bestond uit 17 leden, die instellingen vertegenwoordigden welke directe relaties hadden met Zuid-Afrika. In navolging van het bestuur der voc werden ze de 'Heren XVII' genoemd. Voor Culemborg hadden zitting de heren A. van Urk, gemeentesecretaris, en mr. P.J.W. Beltjes, voorzitter van het Historisch Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Nationale herdenking

Onder supervisie van dit comité werd samen met het plaatselijke comité, in aanwezigheid van vele hoogwaardigheidsbekleders uit binnen- en buitenland op 5 april 1952 in de Barbarakerk te Culemborg de Nationale Jan van Riebeeckherdenking gehouden. In aanwezigheid van ruim 300 genodigden werd de bijeenkomst geopend door de plv. voorzitter prof. dr. jhr. P.J. van Winter en een herdenkingsrede werd uitgesproken door Zijne Excellentie mr. W.F. Schokking, lid van de Raad van State, oud-minister van Oorlog,

waarna een bronzen gedenkplaat in de Nederlands-Hervormde Barbarakerk werd onthuld. Vervolgens werd de historische tentoonstelling bekeken, het gerestaureerde en uitgebreide carillon in gebruik gesteld en 's-avonds woonde men een uitvoering van het Jan van Riebeeck-oratorium in de eerder genoemde Barbarakerk bij. Op officieel nationaal niveau was daarmee het feest voorbij, maar op plaatselijk niveau begon het pas.

Plaatselijk Comité

Nadat al in 1948 het bestuurslid van het Algemeen Nederlands Verbond te Kaapstad, de heer Fred Oudschans Dentz, het Culemborgse gemeentebestuur informeerde over

Gedenkplaat in de hervormde Barbarakerk, onthuld op 5 april 1952.

de Zuidafrikaanse plannen tot herdenking in 1952 van de landing van Jan van Riebeeck, duurde het toch nog tot 1950 voor op plaatselijk niveau daadwerkelijk actie gevoerd ging worden. De Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging, waarvan de gemeente in 1949 lid was geworden, verzocht toen het bestuur van het Culemborgse Historische Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden een plaatselijk comité op te richten. Daartoe werd een aantal personen en instellingen benaderd voor het instellen van een werkomité, dat de feesten in Culemborg moest voorbereiden en begeleiden. In het bestuur van het op te richten comité moesten in ieder geval zitting hebben vertegenwoordigers van:

- het dagelijks bestuur van de gemeente,
- de Culemborgse leden van het Landelijk Comité Van Riebeeck-herdenking,
- bestuursleden van het Historisch Genootschap Voet van Oudheusden,
- bestuursleden van de vereniging Culemborg en Oranje,
- vertegenwoordigers van de kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Kerk,
- enige leden van de gemeenteraad.

Op 27 juni 1950 werd daartoe de eerste voorbereidende vergadering in het stadhuis gehouden. Uiteindelijk kreeg het comité de volgende samenstelling:

- voorzitter; burgemeester H.A.J.M. van Koningsbruggen.
- secretaris; de heer mr. J.E. Wiggelinkhuizen.
- penningmeester; de heer H.G. van den Berg.
- leden; de heren C.H.J. Nijhof, Adr. Schouten, J.C. Jägers, C. Dubbeldam, A. van Urk, mr. P.J.W. Beltjes, T.W.A. Ausems, L.M.J. Bongaerts en A.H. van Hazendonk.

Er werden zes secties ingesteld:

- A. Dagelijks bestuur.
- B. Tentoonstellingen.
- C. Muziek.
- D. Ontspanning
- E. Middenstand
- F. Jeugd en voorlichting.

Plaatselijke activiteiten

Enthousiast ging het lokale comité aan de slag. Men zag vele voordelen voor Culemborg in het organiseren van dergelijke herdenkingsactiviteiten. Het

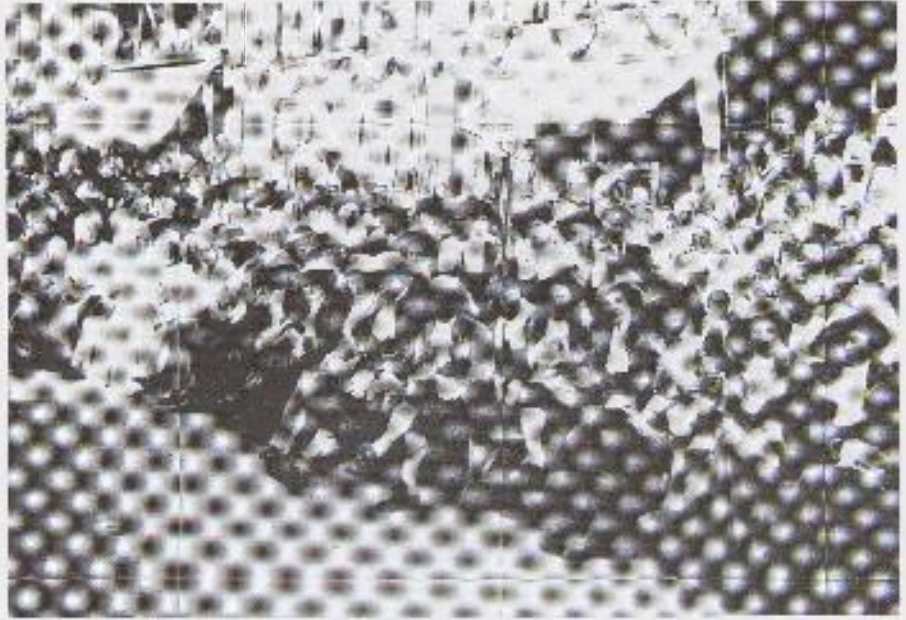
zou wellicht economische voordelen bieden, naast het stimuleren van emigratie naar Zuid-Afrika en het zou de aandacht van de regering op de stad vestigen. Zowel het landelijke als het plaatselijke comité hadden vele en mooie plannen, maar vooralsnog weinig tot geen financiële middelen ter verwezenlijking van al dat moois. Ook buiten Nederland liep niet alles zo vlot als men wel wenste, want in Zuid-Afrika speelde nog de kwestie over de vraag wie dit land ontdekt had, Jan van Riebeeck of Vasco da Gama.

Beide comités gingen echter gewoon door met de plannenmakerij. Daarbij bleek dat de restauratie van het geboortehuis van Jan van Riebeeck, een oratorium, een muziekconcoors, tentoonstellingen, een openluchtspel en de voltooiing van het Culemborgse carillon het meest in de smaak vielen. Zoveel mogelijk moest getracht worden de burgerij, en in het bijzonder de schooljeugd, erbij te betrekken.

Uiteindelijk, overigens na langdurig overleg, werd het totale programma vastgesteld en ging de herdenking ook nationaal meer leven, dank zij een goede reclamecampagne, zowel van het landelijke als het plaatselijke

Gekostumeerde optocht door Culemborg tijdens de Jan van Riebeeckfeesten. Een van de 'lansnechten' is als gevolg van overmatig drankgebruik het rechte spoor bijster geraakt.

comité. Zelfs de toen zeer bekende organisator van grote manifestaties, Carel Briels, werd, overigens zonder verdere gevolgen, geraadpleegd. Ook het geld kwam in orde, doordat sponsoring op gang kwam en de regering een bijdrage van f 25.000,- en de Nederlandse Bank voor Zuid-Afrika f 4.000,- toezegde in de te maken kosten van de viering.

Er werd een wedstrijd uitgeschreven voor het ontwerpen van een sluitzegel en affiche, waarvoor een ontwerp van Bruyne werd gekozen. Een poging werd gedaan een reünie te organiseren van oud-strijders uit de Boerenoorlog, maar dit kon wegens de hoge ouderdom van diegenen die nog in leven waren, niet doorgaan. Een bijeenkomst, georganiseerd door het Koninklijk Genootschap van Geslacht- en Wapenkunde, van afstammelingen van Jan van Riebeeck werd mede door een verschenen publikatie een groot succes. Er verscheen een speciale postzegel in vier waarden, waarvan er in totaal 1.955.571 werden verkocht en waarvan de toeslag bestemd was voor de bouw van een Jan van Riebeeck-monument te Kaapstad in Zuid-Afrika. Er verscheen tevens een 1ste dag-enveloppe van de PTT, welke te Culemborg een speciale stempeling kon krijgen. Een modelwedstrijd voor de bouw van de 'Dromedaris', het schip waarop Jan van Riebeeck naar Afrika voer, werd uitgeschreven, wandeltochten, een auto-rally en wielervedstrijden vonden plaats. De Vereniging voor Bloembollencultuur benoemde een nieuwe tulpenvariant naar Jan van Riebeeck. De Nederlandse Jan van Riebeeck-padvindersgroepen kwamen bijeen in Culemborg en voor de scholen in de stad was er een tekeningen- en opstelwedstrijd uitgeschreven.

Een opdracht voor een muziekstuk werd aan de componist Marius Monnikendam gegeven en er werden gedenkpenningen uitgegeven, geslagen door de bekende Culemborgse firma Stol.

Oratorium

Reeds in 1951 werd contact opgenomen met de bekende componist Marius Monnikendam, met de vraag of hij een muziekstuk wilde componeren met als thema 'het leven van Jan van Riebeeck'. Basis daarvoor zou een tekst worden welke in dichtvorm door prof. dr. W.A.P. Smit was samengesteld. Uit de correspondentie tussen beide heren bleken er nogal wat problemen te zijn om een goede muzikale vorm te vinden bij de 'ellenlange' teksten. Er bleef niets anders over dan grote delen tussen de muziek te laten declameren. Zo ontstond in suite-vorm de 'Van Riebeecktaferelen voor stemmen en instrumenten'. Zoals het bij de 80ste verjaardag van de componist in 1976 werd weergegeven:

'Met grote orkest-ritornellen, enige pakkende, avontuurlijke episoden en het invoegen van dans- en volkslied-episoden kwam tenslotte toch nog wel

Het bezoek van koningin
Juliana aan Culemborg op
28 mei 1952.

Aankomst van de nieuwe
carillonklokken in de
Grote Kerkstraat.

een aantrekkelijk, typisch Nederlands volksoratorium tot stand'. De door Marius Monnikendam gecomponeerde Jan van Riebeeckcantate werd voor het eerst op 5 april voor de genodigden uitgevoerd en op 28 mei voor H.M. Koningin Juliana en trok heel veel aandacht. Temeer daar ook nog een 'live-uitzending' voor de radio door de NCRV werd verzorgd. Het was een van de culturele hoogtepunten van de Van Riebeeckfeesten.

Carillon

Voor de inwoners van Culemborg vormde de ingebruikneming van de met vele klokken

uitgebreide beiaard een hoorbaar hoogtepunt. Hoewel het geen actie betrof van het herdenkingscomité, werd het carillon ter verhoging van de feestvreugde voor het eerst bespeeld tijdens de officiële herdenking van 5 april 1952.

Programma

De volgende 'hoofdactiviteiten', naast vele andere, meer kleinschalige, zouden in 1952 gaan plaatsvinden in de stad Culemborg, officieel van 17 mei t/m 2 juni:

- 10 mei Jan van Riebeeck-sterrit, georganiseerd door R.A.C. Oost, van Arnhem naar Culemborg.
- 16 mei Opening winkelweek.
- 17 mei Reünie afstammelingen Jan van Riebeeck. Onthulling borstbeeld van Jan van Riebeeck in het stadhuis, geschonken door het stadsbestuur van Kaapstad. Opening tentoonstelling Afrika 300 jaar in Luxor. Start wandeltocht. Monsterconcert muziekcorpsen op de Markt.
- 21 mei Internationaal muziekconcours.

- 22 mei Openluchtspel 'Landing Jan van Riebeeck' aan 't Veer.
- 24 mei Wielervedstrijden. Reünie Jan van Riebeeck- padvindergroepen uit Nederland.
- 25 mei Sportwedstrijden.
- 27 mei Ringrijderij op de Markt.
- 28 mei Bezoek H.M. Koningin Juliana. Uitvoering Jan van Riebeeck oratorium.
- 29 mei Bal Champêtre op de Markt.
- 30 mei Volkszangavond op de Markt.
- 31 mei Kinderfeest op de Markt.
- 2 juni Muziekconcours in de Plantage. Hippische dag op de Lazaruswaard. Vuurwerk.

Uit de verschillende persberichten blijkt dat nagenoeg elke manifestatie veel bezoek trok. Culemborg, Zuid-Afrika en Jan van Riebeeck waren maandenlang in het gehele land en uiteraard in de stad Culemborg het gesprek van de dag.

Herdenking in Zuid-Afrika

Uiteraard werd ook in Zuid-Afrika hun nationale feestdag gevierd. Daar lag de feestperiode in het tijdvak tussen 1 februari en 6 april. De festiviteiten begonnen met een postkoetsenrit, die van plaats tot plaats trok tot 27 februari. In elke plaats die aangedaan werd, was een lokaal feest. Vanaf 1 maart werden de activiteiten in en om Kaapstad geconcentreerd. Het hoogtepunt werd op 6 april met diverse plechtigheden gevierd, waarbij o.a. de Tafelberg tot nationaal monument werd verklaard en een krans werd gelegd bij het beeld van Jan van Riebeeck. Op het strand van de Tafelbaai werd een beeld onthuld van Bartelomeus Diaz, die de eerste zeevaarder was die de Kaap omzeild had. Door krantenberichten werd het Nederlandse volk van dit alles op de hoogte gehouden. Het Nederlandse nationale- en het plaatselijk Van Riebeeckcomité hadden, meestal via de Zuid-Afrikaanse ambassade, formele uitwisselingscontacten en vaak werd advies gevraagd in verband met naamgeving gerelateerd aan Nederland, c.q. Culemborg. Zo werden een hotel in Pretoria en een spoorwegstation in Kaapstad naar 'Culemborg' genoemd. En bij de nationale feesten was in Kaapstad de Markt van Culemborg als oud-Hollandse stad nagebouwd. Ook in Zuid-Afrika verschenen ter gelegenheid van de viering vele populaire en wetenschappelijke publikaties over de tijd van Jan van Riebeeck.

De nagebouwde Markt van Culemborg tijdens de Jan van Riebeeck-herdenking in Zuid-Afrika.

Slot, maar geen einde

Met het opmaken van de eindafrekening der door het stadsbestuur voor het plaatselijk comité voorgeschoten kosten per november 1955, werden de festiviteiten afgesloten. Het gemeentepersoneel, dat veel 'hand en spandiensten' had geleverd bij de diverse activiteiten, kreeg als beloning een eigen feestavond als afsluiting aangeboden. De kosten hadden over 1951/1952 totaal f 34.433,83 belopen. De inkomsten bedroegen f 32.315,99, zodat er een tekort was van f 2.117,84. Hierin was niet de financiële verantwoording verwerkt van het sportcomité, dat weigerde rekening en verantwoording af te leggen.

Waren de bij de instelling van het nationale- en plaatselijke comité geuite verwachtingen in vervulling gegaan? Gedeeltelijk wel. Maar als men verwacht had daardoor veel 'profijt' op te doen, dan kan men daar vraagtekens bij zetten. Alom werd het geheel echter door alle deelnemers als zeer positief ervaren.

De stad Culemborg bleef zeker enige tijd in de belangstelling van rege-

ringsfunctionarissen, maar dat ebde toch snel weer weg, nadat alle financiële wederzijdse verplichtingen, welke uit de festiviteiten voortsporen, waren afgehandeld. De contacten met Zuid-Afrika bleven enige jaren intens aanwezig. Al het volgend jaar, in 1953, werd Culemborg als eerste plaats in Nederland bezocht door een Zuid-Afrikaanse volksdansgroep van ruim 100 personen, op tournee door ons land en Europa en werd bij hun optreden onder overweldigende belangstelling een grote 'braaivleisaand' (barbecue) op de Markt gehouden, waarvoor 25 schapen werden geslacht. In 1954 bracht burgemeester Van Koningsbruggen op uitnodiging een bezoek per vliegtuig aan Zuid-Afrika. Een curieus facet van die reis was, dat hij het voor elkaar kreeg dat het KLM-vliegtuig speciaal over Culemborg vloog en een bocht makend, op die manier 'de bevolking van de stad groette'.

En tenslotte hebben de activiteiten voor restauratie van het Jan van Riebeeckhuis zich daarna eveneens voortgezet. De huidige, in 1966 opgerichte Stichting Jan van Riebeeckhuis, waarin vertegenwoordigers van het gemeentebestuur van Culemborg en van de Zuid-Afrikaanse Jan van Riebeeckstichting te Pretoria zitting hebben, mogen zich, na de voltooiing van de restauratie in 1970, de trotse beheerder noemen van een prachtig 17de-eeuws pand.

Epiloog

Al in de vijftiger jaren waren kritische geluiden te horen met betrekking tot de aanleiding van de feesten. Men zag er een ondersteuning in van de toen nog heersende apartheidspolitiek. Deze visie werd toen echter nog lang niet algemeen gedeeld. Vele Culemborgers hadden sinds het bezoek van de Zuid-Afrikaanse delegaties persoonlijke goede contacten opgebouwd, die tot op de dag van heden voortduren. De ambtelijke contacten werden echter al snel minder frequent. De oorzaak was pragmatisch. Zuid-Afrika was niet naast de deur en er waren eigenlijk geen bijzondere gebeurtenissen, die een hernieuwd of constant contact vereisten. De contacten die er waren, bleven in ieder geval formeel gehandhaafd via de Stichting Jan van Riebeeckhuis. De zeventiger jaren bracht ook daar verandering in, omdat de anti-apartheidspolitiek steeds meer terrein ging winnen en zelfs 'Kamerbreed' gesteund werd. Contacten met Zuid-Afrika werden verdacht. Het Jan van Riebeeckhuis verborg het bronzen naambord en ging Museum De Fonteyn heten. Het gemeentebestuur ging zich in november 1986 officieel anti-apartheid (Lota-)gemeente noemen. Er werd zelfs een speciale ansichtkaart uitgegeven waarop dat duidelijk werd aangegeven. Zuid-Afrikaanse bestuurders van de Jan van Riebeeckrichting waren bij hun jaarlijkse

bezoek aan de stad eigenlijk niet meer welkom, laat staan dat cultureel contact op prijs gesteld werd. Door het archief van de stad in 1985 met toestemming van de Zuid-Afrikaanse leden van de stichting Jan van Riebeeckhuis in hun pand te vestigen, werd het voortbestaan, evenals de museale functie, op een neutrale wijze gegarandeerd, tot andere tijden zouden aanbreken. Zo werden twee problemen pragmatisch opgelost, het ruimtegebrek van het archief in de Binnenpoort en een goede en veilige bestemming voor het Jan van Riebeeckhuis. Het streekarchivariaat kreeg er echter ongevraagd een taak bij, het onderhouden van de contacten op cultureel niveau, buiten het officiële circuit om. Een archief is openbaar, dus alle bezoekers waren welkom, blank en zwart, Zuid-Afrikaans en Culemborgs. Desondanks heeft dat niet kunnen tegenhouden dat tijdens de anti-apartheidsacties tegen het Shell-concern ook het Jan van Riebeeckhuis het moest ontgelden. De benedenramen werden met betontegels vernield. Besloten is toen daar geen richtbaarheid aan te geven, waardoor wellicht nog meer negatieve aandacht voorkomen werd. Gelukkig keerde het tij door de afschaffing van de apartheidspolitiek en werd in korte tijd contact weer mogelijk, zodat het Culemborgse gemeentebestuur in 1993 de boycot tegen Zuid-Afrika besloot op te heffen. De Stigting Jan van Riebeeck in Pretoria kon de draad weer in alle openheid oppakken en reikte op 20 juni 1994 een draagpenning uit aan de streekarchivaris, die voor het leven benoemd werd tot lid van de Orde der Commandeurs van de Jan van Riebeeck Stigting, omdat hij in een moeilijke periode op tactvolle wijze en met piëteit toch de culturele contacten onderhouden had. De Culemborgse stichting kreeg een waarderingsdiploma uitgereikt, dit alles in aanwezigheid van de toenmalige Zuid-Afrikaanse ambassadeur in Nederland. Het gemeentebestuur van Culemborg heeft de politieke veranderingen zeer positief opgepakt door contact op te nemen met de zwarte gemeenschap in Villiersdorp en daar, naast geldelijke- ook praktische steun te geven o.a. bij de bouw van eenvoudige woningen. Op ambtelijk niveau is een uitwisseling tot stand gekomen met het dorpsbestuur.

Gesteld mag worden dat alle, tot op de dag van heden voortdurende ambtelijke- en particuliere contacten met Zuid-Afrikaanse instellingen en personen, ondanks een periode van stilstand, in feite een voortzetting zijn van de basis die bij de viering van de nationale feesten in beide landen in 1952 werden gelegd. En dat alleen omdat 'een zekere Jan van Riebeeck' in Culemborg geboren werd en daar zijn jeugd doorbracht! In 2002 zal het 350 jaar geleden zijn dat Jan van Riebeeck voet aan land zette in Zuid-Afrika. Veranderingen van vele honderden jaren geleden, wijzigen niet ineens, dat kost tijd. Verwacht mag dan ook worden dat een herdenking op een schaal als in 1952 niet zal plaatsvinden, wellicht zelfs in het geheel niet. De histori-

sche feiten inclusief de negatieve facetten daarvan zijn een gegeven. De kunst zal zijn niet alleen naar de fouten, maar ook naar de goede zaken te kijken als men 'achterom' kijkt en dat totaal mee te nemen naar een goede en veilige toekomst voor iedereen. De offers die daarvoor sinds mensenheugenis gebracht zijn, zouden anders voor niets zijn gebracht. Nkozi sikelele Iafrika!

W. VEERMAN

* Deze bijdrage – eerder gepubliceerd in 1999 in *De Drie Steden* – is een bewerking van de inleiding op de inventaris van het archief van 'Het Nationale en plaatselijke Comité Van Riebeeck-herdenking', waarin opgenomen de Culemborgse gemeentelijke stukken 1950(1948)-1955(1956). *West-Betuwse Inventarissen* nr.6.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Beltjes, P.J.W., 'De beiaard in de 'vierkante toren' te Culemborg', in: *Spiegel der Historie. Themanummer 'Culemborg 650 jaar stad' 10/11(1968)*, p. 374-381. *Culemborgse Courant*. Jaargangen 1949-1955.

Jan van Riebeeck. *Zijn voor- en nageslacht* (S-Gravenhage 1952). Uitgave van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde Marius Monnikendam. *Componist* (Haarlem 1976). Uitgave van het Comité Marius Monnikendam 80 jaar.

Nieuwe Rotterdamse Courant. Herdenkingsnummer Jan van Riebeeck, 5 januari 1952. Smit, W.A.P., *Jan van Riebeeck [Tekst van het oratorium]* (Utrecht 1956). Uitgegeven t.g.v. het 75-jarig bestaan van de Nederlands Zuidafrikaanse Vereniging.

Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Amsterdam 1992).

De Verenigde Oostindische Compagnie

De oprichting, organisatie, schepen en personeelsvoorziening van een slagvaardig bedrijf

Een scheepvaarttak die altijd sterk tot de verbeelding heeft gesproken en dat ook nu nog doet, is de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). De door haar aangevoerde peper, specerijen en andere tropische producten gaven de Gouden Eeuw een exotisch tintje en, wat belangrijker is, de VOC verschaftte aan vele duizenden mensen werk. In deze bijdrage komen de oprichting, organisatievorm, aantallen schepen en dienaren van de Oostindische Compagnie aan bod. De VOC bleek geen populaire werkgever. Hoe zij toch aan voldoende personeel kwam, komt in de laatste paragraaf aan de orde.

De oprichting

De aanvoer van specerijen uit Azië naar Europa was in de zestiende eeuw nog een Portugese aangelegenheid. De Portugezen brachten de waren naar Lissabon en van daaruit werd Europa bevoorraad. Nadat koning Philips II van Spanje in 1580 ook Portugal in bezit had gekregen, werd het voor de Nederlanders lastiger om de tropische waren te verkrijgen. De Nederlanders waren immers sinds 1568 in oorlog met Spanje. Door de afnemende aanvoer stegen de prijzen en daardoor werd het voor de Nederlanders steeds lucratiever om zelf de gewilde goederen in Azië te gaan halen.

De Portugezen hielden de scheepvaartroute geheim, maar konden niet verhinderen dat buitenlanders die in Portugese dienst op Azië hadden gevaren, hun ervaringen in druk lieten verschijnen. Dank zij zeelieden als Dirck Gerritsz. 'China' en Jan Huygen van Linschoten, kreeg men in Nederland de beschikking over voldoende gegevens om uit te kunnen varen. Toch ging in eerste instantie de voorkeur uit naar een onbekende, niet door de Portugezen gebruikte route. Deze zeeweg boven Europa en Azië langs werd verondersteld korter, gezonder en door de afwezigheid van Portugese en Spaanse schepen ook veiliger te zijn. Vanaf 1594 vertrokken er expedities om via deze noordelijke route Indië te bereiken. De laatste poging in 1596 leidde

tot de bekende overwintering op Nova Zembla van Willem Barentsz. en Jacob van Heemskerck.

Cornelis de Houtman, die in 1595 op pad was gestuurd om te proberen via de door de Portugezen gebruikte zuidelijke route naar Indië te varen, was succesvoller en bereikte Indië. Hoewel het geen winstgevende tocht werd, betekende de behouden terugkeer van De Houtman in Nederland het startsein voor diverse ondernemende lieden om compagnieën op te richten voor nieuwe reizen naar de Oost. Vanaf 1598 vertrokken vanuit Nederland tientallen schepen van deze zogeheten 'voorcompagnieën'. De onderlinge rivaliteit en concurrentie waren hevig en leidden tot een forse prijsdaling van specerijen op de Europese markt. Om aan deze moordende concurrentieslag tussen vooral Zeeuwen en Amsterdammers een einde te maken, probeerde de overheid (onder andere de Staten van Holland en de landsadvocaat van Holland, Johan van Oldenbarnevelt) de kooplieden te bewegen tot samenwerking.

De bemiddelingspogingen hadden succes en in 1602 werd de Verenigde Oostindische Compagnie opgericht. Alle gevestigde of in oprichting zijnde voorcompagnieën gingen in deze compagnie samen. De oprichting van de voc is een mijlpaal in de Nederlandse scheepvaart- en handelsgeschiedenis. De Oostindische Compagnie werd in korte tijd de grootste particuliere handelsonderneming ter wereld. Dank zij haar octrooi, vast aandelenkapitaal en soevereine rechten kon zij zich ontwikkelen tot een machtige organisatie en tot in menig opzicht een staat binnen de staat.

De organisatie

In het door de Staten-Generaal op 20 maart 1602 aan de voc verleende octrooi werd onder meer vastgelegd dat uitsluitend de voc vanuit de Republiek op Azië mocht varen. Dit monopolie voor de vaart ten oosten van Kaap de Goede Hoop en door Straat Magallanes gold voor 21 jaar, maar werd daarna steeds met eenzelfde periode verlengd. Een andere belangrijke regeling die in het octrooi werd verankerd, was de verdeling van alle activiteiten over de verschillende vestigingen in de Republiek. De voc was een conglomeraat van zes zogenaamde kamers: Amsterdam, Zeeland (Middelburg), Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen. Dit waren de steden waar in 1602 voorcompagnieën gevestigd of in oprichting waren. De initiatiefnemers van die voorcompagnieën werden de eerste bewindhebbers van de voc.

De activiteiten van de voc in Nederland – het bouwen, uitrusten en bemannen van haar schepen en het opslaan en verkopen van de aangevoerde waren uit Azië – werden niet gelijkmatig over de vestigingen verdeeld.

Tabel 1 Het bij de kamers der VOC ingelegde kapitaal in guldens (1602).

Amsterdam	3.679.915
Zeeland	1.300.405
Delft	469.400
Rotterdam	173.000
Hoorn	266.000
Enkhuizen	540.000
<hr/>	
totaal	6.424.588

De kamer Amsterdam nam de helft voor haar rekening, de kamer Zeeland een kwart en de overige vier kamers ieder een zestiende.

De in het octrooi vastgestelde bestuursstructuur vertoonde dezelfde kenmerken. Elke kamer werd geleid door een aantal bewindhebbers: Amsterdam telde er twintig, Zeeland twaalf, de overige kamers ieder zeven. Deze bewindhebbers kozen per kamer uit hun midden twee of driemaal per jaar afgevaardigden. In totaal werden steeds zeventien bewindhebbers afgevaardigd, die vervolgens enige weken in vergadering bijeenkwamen in Amsterdam of in Middelburg om het centrale beleid te bepalen. Dit hoogste bestuursorgaan werd aangeduid met de benaming 'Heren XVII'. Zestien van deze 'heren' waren gekozen conform de eerder bij de verdeling van de activiteiten genoemde verdeelsleutel. Aldus had Amsterdam acht, Zeeland vier en hadden Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen ieder één afgevaardigde. De zeventiende bewindhebber werd bij toerbeurt door de kamer Zeeland of door één der kleinere kamers geleverd, zodat, indien dat nodig mocht zijn, de Amsterdamse delegatie overstemd kon worden. Deze merkwaardige constructie was voortgekomen uit de Zeeuwse angst voor het overwicht van de kamer Amsterdam binnen de VOC. De Zeeuwen wilden niet dat de verdeling van de macht en werkzaamheden gebaseerd zou worden op de hoeveelheid kapitaal die ingelegd zou worden bij de zes kamers, omdat men vreesde dat meer dan helft in Amsterdam ingelegd zou worden. De Zeeuwen hadden een vooruitziende blik. Na de oprichting van de VOC werd bij de kamer Amsterdam inderdaad meer dan de helft van het totale kapitaal ingebracht.

Het bijeengebrachte aandelenkapitaal werd op een kleine aanpassing na in 1693, toen het werd opgetrokken tot f 6.440.200, niet gewijzigd en het bleef in de onderneming. In dat opzicht verschilde de VOC wezenlijk van haar voorgangsters. De voorcompagnieën waren gelegenheidsondernemingen en het ingebracht kapitaal werd voor slechts één expeditie gebruikt.

Na afloop van de reis werden schip en lading verkocht. De opbrengst werd na aftrek van de gemaakte kosten verdeeld onder de geldverschaffers, uiteraard naar gelang de omvang van hun inleg. Voor een volgende tocht moest opnieuw geld bijeengebracht worden, waarvoor dan weer een schip werd gekocht en uitgerust.

De aandeelhouders van de *voc* – de zogeheten participanten – kregen hun ingelegde kapitaal niet terug maar ontvingen dividend, al moesten zij daar soms wel jarenlang op wachten en eventueel genoeg nemen met een uitkering in natura. De macht van de participanten was beperkt. Na protesten stonden de bewindhebbers toe dat er enige colleges opgezet werden waarin zogeheten hoofdparticipanten (dit waren de aandeelhouders die voor minstens f 6000 in Amsterdam of Zeeland en f 3000 in de kleinere kamers participeerden) zitting kregen. Via deze colleges kregen de aandeelhouders enige controle over de financiën van de *voc*, inspraak bij het vullen van vacante bewindhebbersplaatsen en inzage in het door de Heren XVII gevoerde beleid. In de praktijk bleven de bewindhebbers echter oppermachtig, zeker aangezien de controle door en de bemoeienis van de Staten-Generaal gering waren en de kritiek van de aandeelhouders verstomde zo gauw de dividenden stegen.

Doordat de bewindhebbers erin slaagden het startkapitaal in de onderneming te houden en zij het bovendien niet zo nauw namen met het (op tijd) uitbetalen van dividend, kon de *voc* in Azië over een flink permanent handelskapitaal beschikken. Hieraan dankte de *voc* voor een groot deel haar succes in de zeventiende eeuw. De belangrijkste concurrent, de in 1600 in Londen opgerichte East India Company (EIC), beschikte wel over een door de koning verleend octrooi, maar niet over een vast aandelenkapitaal en legde het daarom op den duur af tegen de kapitaalkrachtiger Nederlanders.

Het succes van de *voc* in de zeventiende eeuw kwam niet alleen voort uit de aanwezigheid van een vast aandelenkapitaal en de monopoliepositie van de compagnie. De door de Staten-Generaal aan de *voc* overgedragen soevereine rechten maakten de compagnie letterlijk en figuurlijk tot een slagvaardig bedrijf. De *voc* mocht een eigen leger en vloot hebben en zonder toestemming vooraf van de Staten-Generaal oorlogen voeren en vredes- en andere verdragen sluiten. Duizenden soldaten en matrozen en tientallen forten, versterkte handelsposten en schepen die qua bewapening weinig onderdeden voor reguliere oorlogsbodems, stonden de Heren XVII ter beschikking om hun handelspolitiek in Azië desnoods met geweld op te leggen aan de lokale bevolking en Europese concurrenten.

In Azië had de *voc* een bestuursapparaat opgebouwd dat vanuit Batavia geleid werd door de zogenoemde 'Hoge Indiase Regering', bestaande uit

Een halve duit van de voc,
geslagen te Harderwijk
(coll. Michel Hendriksen,
Amsterdam).

een gouverneur-generaal die ter zijde werd gestaan door een Raad. De gouverneur-generaal was formeel ondergeschikt aan de Heren XVII, maar door de grote afstand tussen Batavia en Nederland kon hij redelijk zelfstandig operen. De berichten-, mensen- en goederenstroom tussen Azië en Nederland liepen via Batavia. Hier was de salarisadministratie van al het in de Oost verblijvende personeel gevestigd, hier kwamen de uit patria vertrokken Oostindijvaarders met verse arbeidskrachten, geld en (in ballast meegevoerde) bouwmaterialen aan, en hier ook werden de vanuit de factorijen aangevoerde tropische waren voor verschepping naar Nederland opgeslagen.

Vanuit alle voc-kantoren in het octrooigebied, van Ambon tot Suratte en van Deshima tot Mocha, werd de regering in Batavia geregeld op de hoogte gebracht van de stand van zaken. Deze informatie werd vervolgens doorgestuurd naar Nederland en wel naar het zogeheten 'Haags Besogne', een uit het college van de Heren XVII samengestelde commissie die in Den Haag bijeenkwam. Een belangrijk, steeds terugkerend onderdeel van de correspondentie van de Hoge Regering met het Haags Besogne vormde de door de gouverneur-generaal en Raad opgestelde 'generale eis van Indië'. In deze eis stond vermeld wat de regering in Batavia dacht nodig te hebben aan geld, goederen, schepen en manschappen om de door de Heren XVII verlangde hoeveelheden tropische producten te kunnen leveren. Deze generale eis was een compilatie van de verlanglijstjes van alle voc-kantoren in de Oost.

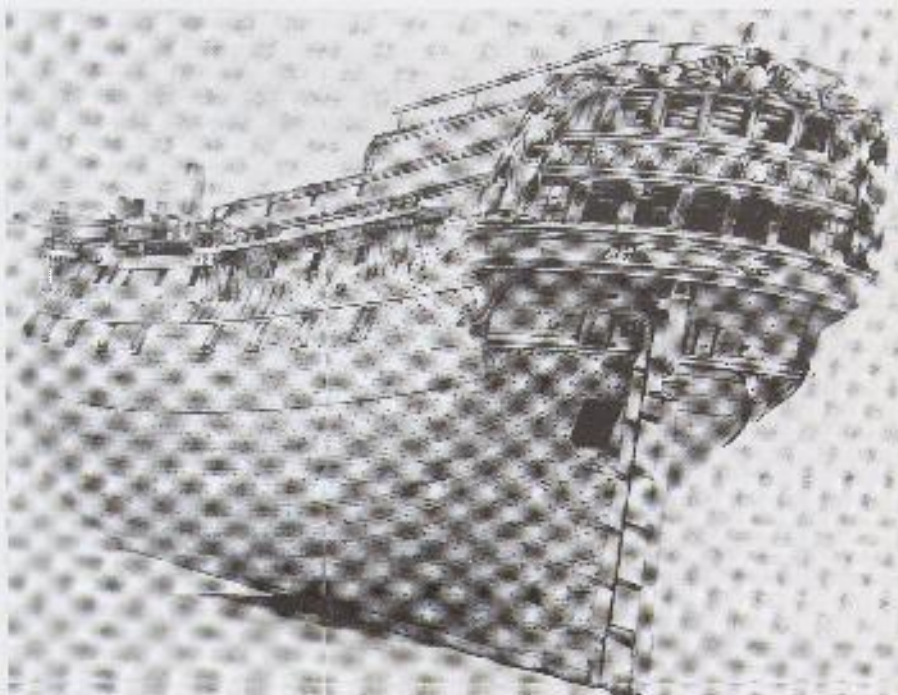
Door het ontbreken van strenge controle in de Oost – vanuit Nederland maar ook vanuit Batavia – was het voor kooplui en andere voc-dienaren eenvoudig om privé-handeltjes op te zetten. Deze vorm van verrijking ten koste van de compagnie was de Heren XVII een doorn in het oog, maar wat zij ook probeerden, niets hielp. Van hoog tot laag probeerden de Oostindiëgangers meer aan hun tropenjaren over te houden dan de karige maandlonen. Sommigen maakten aldus op ongeoorloofde wijze een enorm fortuin. Zij waren altijd als kooplieden werkzaam geweest of hadden andere,

hogere functies in Azië bekleed. Voor de gewone zeeman of soldaat bestond die mogelijkheid tot verrijking niet. Vooral soldaten mochten al blij zijn, als zij überhaupt (de meesten van hen kwamen uit Duitsland) het verblijf in Azië overleefden. De sterfte in Azië en aan boord van de schepen was, zeker voor hedendaagse begrippen, zeer hoog. Alleen al tijdens de heenreis stierf gemiddeld tien tot vijftien procent van de opvarenden.

Schepen en personeel

Driemaal per jaar zeilde een voc-vloot vanuit de Republiek naar de Oost. De grootste en belangrijkste was de zogeheten kerstvloot die eind december of begin januari uitvoer. In mei of juni vertrok de paasvloot, in september gevolgd door de kermisvloot, genoemd naar de in die maand te Amsterdam gehouden kermis. De schepen van de kamers Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen vertrokken altijd gezamenlijk vanaf de rede van Texel. Voor de Zeeuws-Hollandse kust voegden zich daarbij de schepen van de andere drie kamers. Ongeveer halverwege de reis bereikte men Kaap de Goede Hoop, waar vanaf 1652 een verversingsstation was gevestigd. Na een verplichte stop van enige weken werd de tocht voortgezet naar de eindbestemming Batavia.

Halfmodel van een schip, zoals dat in de 18de eeuw in opdracht van de voc werd gebouwd.

Het eiland Onrust met de
scheepswerf in 1779.

De heenreis duurde gemiddeld ongeveer negen maanden. De terugreizen, die eveneens in vlootverband werden ondernomen, waren door gebruik te maken van gunstiger passaatwinden doorgaans sneller, hoewel de schepen zwaarder beladen waren. Op de terugreis was, veelal door overbelading, de kans op een scheepsramp echter groter. Als een voc-schip verging, dan gebeurde dat meestal op het traject Batavia-De Kaap. Het aantal scheepsrampen was overigens niet groot: tijdens de tocht van Azië naar Europa zijn in de zeventiende eeuw slechts 34 voc-schepen vergaan. Dat is 3.4% van alle thuisreizen. In de achttiende eeuw was het verlies groter. Toen vergingen 107 schepen, hetgeen neerkomt op 4.5% van alle thuisreizen.

Uit Azië kwamen beduidend minder schepen terug dan er naartoe gingen, omdat een aantal vaartuigen werd 'opgevaaren' in de Oost. Deze voor het merendeel wat oudere schepen werden ingezet op de inter-Aziatische handelsvaart en zorgden ervoor dat de producten vanuit de verschillende vestigingen in het voc-octrooigebied naar de stapelmarkt te Batavia werden verscheept. De nieuwere schepen werden hoofdzakelijk gebruikt voor het transport tussen Nederland en Batavia. In de Oost werden door de voc geen schepen gebouwd. Wel werden ter plekke, bijvoorbeeld op de werf op het eilandje Onrust vlakbij Batavia, herstelwerkzaamheden verricht. In Nederland daarentegen beschikte elke kamer over eigen werven voor de aanbouw van nieuwe schepen.

In de achttiende eeuw steeg het aantal vaartuigen die door de voc werden gebouwd aanzienlijk. Bovendien werden de schepen ook groter en wer-

den ze zwaarder bemand. Tot 1700 vertrokken jaarlijks gemiddeld vijftien tot twintig voc-schepen naar de Oost. In de achttiende eeuw liep dit gemiddelde op tot ongeveer dertig per jaar. De spiegelschepen verdrongen de kleinere fluitschepen en de gemiddelde bemanningssterkte op de uitgaande schepen steeg van 185 koppen in de zeventiende eeuw naar ruim 250 in de achttiende eeuw. Deze groei werd enerzijds veroorzaakt doordat het bedrijf groeide, anderzijds doordat de sterfte onder het voc-personeel zowel aan boord als in Azië toenam. Ook de samenstelling van de retourlading veranderde in de loop der tijd. In de zeventiende eeuw werden vooral peper en specerijen naar Europa gebracht. Na 1700 werd steeds meer scheepsruimte in beslag genomen door thee en koffie. Textiel, zijde en katoen bleven ook na 1700 belangrijke producten voor de voc.

Tabel 2 Aantallen voc -schepen van en naar Azië, 1602-1795.

	naar Azië totaal	van Azië totaal	Batavia	Ceylon	Coromandel en Bengalen	China	elders
1602-1610	76	44					
1610-1620	117	50					
1620-1630	141	71	58	-	6	-	7
1630-1640	157	75	61	-	-	-	14
1640-1650	165	93	93	-	-	-	-
1650-1660	205	103	103	-	-	-	
1660-1670	238	127	112	9	5	-	1
1670-1680	232	133	108	23	-	-	2
1680-1690	204	141	90	37	11	-	3
1690-1700	235	156	112	37	2	-	5
1700-1710	281	193	142	47	-	-	4
1710-1720	310	245	177	66	-	-	2
1720-1730	382	319	260	57	-	1	1
1730-1740	375	311	231	49	15	16	-
1740-1750	314	234	140	38	32	21	3
1750-1760	290	244	133	38	40	33	-
1760-1770	292	233	128	38	32	35	-
1770-1780	290	244	129	28	32	40	15
1780-1790	298	227	138	30	11	33	15
1790-1795	119	113	77	13	2	10	11

band was exclusief de heen- en terugreis. Dus eer men weer voet aan wal in Nederland zou zetten, moest er nog zo'n anderhalf jaar bij opgeteld worden. Gedurende de gehele periode werd wel gage of soldij verdiend.

Tijdens de bijna twee eeuwen dat de *voc* heeft bestaan, zijn vanuit Nederland iets minder dan een miljoen personen naar Azië vertrokken. De kans dat men zijn dienstverband volmaakte en repatrieerde bleek niet groot te zijn. Van elke drie naar de Oost vertrokken *voc*-dienaren keerde er gemiddeld maar één terug. De belangrijkste oorzaak was de hoge sterfte aan boord van de schepen en in Azië. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de malaria Batavia tot een uiterst ongezond oord maakte en besmettelijke ziekten, zoals vlektyphus, de uitgaande schepen herhaaldelijk veranderden in drijvende hospitalen, was het verlies aan mensenlevens zo groot dat de *voc* niet meer naar behoren kon functioneren. De rijkbeladen retourschepen moesten soms in Batavia blijven liggen, omdat ze door gebrek aan bemanningsleden niet konden uitvaren.

Het verkrijgen van voldoende scheepsvolk was al in de zeventiende eeuw een probleem voor de *voc*. Lage lonen – een matroos verdiende bij de compagnie tussen de zeven en tien gulden per maand, een *voc*-soldaat meestal negen gulden per maand – en geringe overlevingskansen maakten de *voc* tot een impopulaire werkgeefster. Het vullen van de hogere functies aan boord (en in Azië) was echter nooit een probleem. Ook meldden zich doorgaans voldoende gegadigden aan, die als onderofficier, bijvoorbeeld zeilmaker of bottelier, wilden uitvaren, maar het aantal vrijwilligers dat als matroos of soldaat aanmonsterde, was vrijwel altijd te klein. Om de schepen toch bemand te krijgen, maakte de *voc* gebruik van ronselaars, de zogeheten volkhouders.

Volkhouders, ook wel zielverkopers genoemd, vingen in de havensteden de uit het binnen- en buitenland afkomstige berooide werkzoekenden en net afgemonsterde zeelui op, brachten hen onder in hun logementen, voorzagen hen van voeding, drank en een scheepsuitrusting en zorgden dat zij (opnieuw) in dienst traden bij de *voc*. Een volkhoudsterij was geen éénmanszaak, maar een familiebedrijf met meestal de vrouw des huizes aan het hoofd. Doorgaans was zij getrouwd met een zeeman of met iemand die een beroep uitoefende waar een volkhoudster baat bij had, zoals een kleermaker, drankhandelaar of schoenmaker, waardoor zij een gedeelte van de scheepsuitrusting voor de gasten snel en goedkoop van haar man kon betrekken.

De gasten die op het Oostindisch Huis aangenomen werden, ontvingen van de *voc* een voorschot op hun salaris ter grootte van twee maandgages, ofwel achttien gulden in het geval van een soldaat en tussen de veertien en twintig gulden als het ging om een matroos. Dit zogenaamde handgeld

Tekening van een matroos in het reisjournaal van de 'Gelderland', bijgehouden op een tocht van vijf schepen naar de Molukken in 1602.

de zeeman/soldaat voldoende op zijn rekening had staan en zijn werkgever over de benodigde salarisgegevens beschikte. Daar gingen jaren overheen. Stierf of deserteerde de zeeman/soldaat, dan werd de betaling aan de houder van de transportbrief gestaakt. De doorsnee ronselaar was niet kapitaalkrachtig en kreeg de voeding, kleding, drank en andere benodigdheden grotendeels op krediet geleverd. Om haar leveranciers te kunnen betalen, moest de zielverkoopster overgaan tot verkoop van de schuldbrieven. Daaraan dankte de zielverkoopster, een verbastering van (transport-) ceelver-

werd door de zielverkoper, of beter gezegd de zielverkoopster, want het waren overwegend vrouwen, direct ingenomen. Aangezien zij per geleverde gast dertig tot veertig gulden uitgaf, werd met de handgave alleen geen genoegen genomen. De volkhoudster verlangde ook nog een schuldbekentenis. Met een dergelijke schuldbekentenis, die door een notaris of een voc-boekhouder werd opgesteld, transporteerde de net aangemonsterde zeeman of soldaat een gedeelte, en soms zelfs alles, van hetgeen hij zou gaan verdienen naar zijn zielverkoopster. Deze obligaties werden aangeduid met transportcelen of transportbrieven. Na ondertekening van de schuldbekentenis verbleven de zeeleden nog korte tijd in het logement, tot zij werden afgevoerd naar de gereedliggende Oostindiëvaarder.

Op de transportbrieven stonden bedragen ingevuld die, afhankelijk van de zielverkoopster en de rang en gage van de voc-dienaar, konden oplopen tot twee- tot driehonderd gulden. Het waren aanzienlijke bedragen, maar de schuldbrief kon pas verzilverd worden bij een voc-soldijkantoor in Nederland, indien

koopster, haar benaming. De lieden die tegen een gereduceerd tarief (meestal vijftig procent van de nominale waarde) de schuldbrieven opkochten, werden op hun beurt transportkopers genoemd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het opkopen van transportbrieven zelfs een apart beroep. Ook deze markt werd door vrouwen gedomineerd. Transportkoopsters bleken vaak ex-volkhoudsters te zijn.

Zowel zielverkoopsters als transportkoopsters verdienden aan het ronselen. De zeeman of soldaat was het kind van de rekening: hij moest jaren werken om zijn zogeheten 'vaderlandsche schuld' af te kunnen betalen. Toch werd dit systeem door tijdgenoten niet algemeen afgekeurd. Zielverkoopsters brachten hun gasten weliswaar hoge bedragen in rekening en behandelden hen bovendien niet altijd even zachtzinnig, maar als grossiers in scheepsvolk waren zij van onschatbare waarde. Tot ongeveer halverwege de zeventiende eeuw vormden de vrijwilligers aan boord van de Oostindiëvaarders een meerderheid. Daarna werd de inbreng van zielverkoopsters belangrijker, doordat zij meer dan de helft van het scheepsvolk gingen leveren. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw was soms meer dan driekwart van de totale bemanning geronseld. Dank zij de ronselaars werden de havensteden van de rondhangende werklozen verlost, vonden vele paupers werk en kreeg een impopulaire scheepvaarttak als de *voc* haar schepen toch bemand.

Tot slot

De Verenigde Oostindische Compagnie bracht allerlei tropische producten naar Nederland. In menige Hollandse keuken waren peper en Oosterse specerijen aanwezig. Koffie en thee werden zelfs volksdranken bij uitstek. Hogere *voc*-dienaren konden al dan niet legaal fortuin maken in de Oost. Dat de *voc* over soevereine rechten kon beschikken, maakte haar tot een bijzonder bedrijf en tot een staat binnen de staat. Deze situatie leidde overigens niet tot grote conflicten tussen de bewindhebbers van de *voc* en de overheid in de Republiek, omdat zij allen tot dezelfde sociale klasse (dat wil zeggen regentenkring) behoorden en vaak dezelfde belangen vertegenwoordigden. De bloeiende scheepvaart op Azië leverde volop werk. Vooral in dat opzicht heeft de *voc* een substantiële bijdrage geleverd aan de Gouden Eeuw.

MARC A. VAN ALPHEN

Instituut voor Maritieme Historie, Den Haag

IN DIT NUMMER

Jan van Riebeeck, stichter van Zuid-Afrika in opdracht van de VOC

YVONNE JAKOBS

De Jan van Riebeeck-feesten in 1952 te Culemborg

Een nationaal en internationaal gebeuren op lokaal niveau, met verstrekkende gevolgen

W. VEERMAN

De Verenigde Oostindische Compagnie

De oprichting, organisatie, schepen en personeelsvoorziening van een slagvaardig bedrijf

MARC A. VAN ALPHEN